

A 94/101

101 / I

ЗАДРУЖНА КЊИЖНИЦА

ПРВА ВРСТА

КЊИГА СТО И ПРВА

Издање Савеза Српских Земљорадничких Задруга

РЕСАВСКА 15

О ПОДИЗАЊУ ПОСТРАДАЛЕ ПОЉСКЕ ПРИВРЕДЕ

**РАЗМИШЉАЊА О НАПОРИМА И МЕРАМА СРПСКИХ ПОЉОПРИВРЕДНИКА
РАДИ ОБНАВЉАЊА И УНАПРЕЂЕЊА ЊИХОВЕ ПРОИЗВОДЊЕ**

ИЗЛОЖИО

Dr. МИЛАН З. ВЛАЈИНАЦ

БЕОГРАД

Штампариа „Доситије Обрадовић“ — БЕОГРАД

Кнегиње Љубице улица, 6.

1920

Цена 2 дин.

10
10/11

A 97 / 101

УНИВ. БИБЛИОТЕКА

И. Бр. 111136

ЗАДРУЖНА КЊИЖНИЦА

ПРВА ВРСТА

КЊИГА СТО И ПРВА

Издање Савеза Српских Земљорадничких Задруга

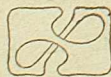
РЕСАВСКА 15

О ПОДИЗАЊУ ПОСТРАДАЛЕ ПОЉСКЕ ПРИВРЕДЕ

РАЗМИШЉАЊА О НАПОРИМА И МЕРМА СРПСКИХ ПОЉОПРИВРЕДНИКА
РАДИ ОБНАВЉАЊА И УНАПРЕЂЕЊА ЊИХОВЕ ПРОИЗВОДЊЕ

ИЗЛОЖИО

Dr. МИЛАН З. ВЛАЈИНАЦ

БЕОГРАД

Штампарила „Доситије Обрадовић“ — БЕОГРАД

Кнегиње Љубице улица, 6.

1920

I БЕЗ РАДА НЕМА ЖИВОТА

„У зноју лица свога
јешћеш хлеб свој.“

Преживело се — не повратило се!

Прошли су дуги и претешки дани, када су живи завидели мртвима. Препатило се Распеће читавога народа, да би се доживело Васкрсење његово. Прегажена и поробљена Србија опет је слободна! Несносно је била потиштена, али није могла бити уништена, као што су то хтели злотвори њени. Шта више, из великога светскога крвопролића изишла је још и уједињена са свима својим досад поробљеним сестрама. У добри час и за навек!

Неки из дуготрајне борбе, неки из очајничкога бегства, неки из мученичкога ропства, — многи су се најзад вратили кућама, од којих су били тако далеко и за којима су тако дуго и страсно прижељкивали. Више их је, на жалост, оставило своје кости по многобројним разбојиштима, по суровим гудурама, по непролазним мочарима и по разним

избеглиштима и заробљеничким сместиштима — далеко од својих домова и неопојани увек, али многи оплакани можда још док су били живи и повратку се надали. Ипак их има доста, којима је Усуд досудио ретку срећу да се опет врате онамо, одакле их је ратни вихор захватио и ђудљиво витлао бацајући их из питомих насеља у беспутне мочари, са високих дубрава у дубоке уврине...

Ала су то морали бити радосни и слатки тренутци за оне, који су доживели да поново прекораче праг своје миле и свете куће, и да се поново обрету међу своју намучену и изнурену, али бар још живу чељад!

Али, колико су још горчине и јада морали препатити они, који су место кућа затекли згаришта, или којима нису појурили у ишчекивани сусрет и загрљај сви остављени мили и драги! — Нека се сви они теше тиме, што у несрећи нису усамљени. У општој несрећи, која је снашла цео Српски Народ, свећом се могу тражити али тешко наћи они, који су изгубљену срећу дохитили без повода да зажалe за ма ким или за ма чим. Сваки је уцвељен, сваки је оштећен, само неко пре неко доцније, неко више неко мање.

Ну, било да је радост при повратку кућама била без новог чемера, било да је она

била помућена којим тужним и горким сазнањем, — ипак ће све то бити пролазне природе. И жалости има краја као и радости. Душевно расположење променљиво је као време. После кише наступа ведрина, после оморине свежина, после мраза топлина, после олујне тишина. Тако се и у животу човечјем смењују плач смехом, чемер радошћу, стрепња спокојством, гњев присебношћу.

Једном само нема краја за живота. То је *рад*. Човек се управо и рађа да ради, јер без рада нема правога живота. Живот без рада је досадно мртвило. Човек који не ради сличан је устајалој води, која не отиче ни притиче. Нерад је за човека што рђа за гвожђе.

Рад крепи здравље, ведри душу, челичи вољу, гони досаду, ублажава тугу, сузбија страсти и, уопште, чини човека човеком, уздижући га над свима осталим живим бићима. Рад је, према томе, сâм по себи једна телесна и душевна потреба човекова; он скраћује дане, али продужује живот.

Радити значи: бити користан и себи и другима. Само ко ради, тај слати. Без рада нема производње, нема стварања, нема благостања. Једино паметним и поштеним радом стиче се благостање породице и доприноси, непосредно или посредно, благостању целога

народа. Историја човечанства препуна је примера, да се један народ уздиже материјално и морално, и одржава се на достигнутој висини искључиво непрекидним и истрајним радом. Још стари Латини су рекли: *Labor omnia vincit* — рад све савлађује. Чим радљивост попусти, одмах се, и код појединаца и код читавога народа, јављају разноврсни пороци, који воде неминовном распадању и пропасти. Јер нерад је отац свих порока, а рад брат сваке врлине. Где се ради, ту се нема кад зло ни мислити, а још мање зло делати.

И умор од кориснога рада сладак је, а насладе нерадника морају, пре или после, бити загорчане. Данас више но икад раније *само у зноју лица свога може се зарађивати хлеб свој*. То је благослов, а не проклетство за човечанство. Јер зној је роса, која освежава и крепи, која подиже и ствара. Шта би биље без росе, а шта људи без зноја?...

II ЛИЧНИ РАД ЗА СВЕ И ИЗНАД СВЕГА

— „У се и у своје кљусе“ —

И раније — пре последњих ратова и пре претрпљенога материјалнога слома — морало се радити. Неки више, неки мање; неки у пуном напону своје снаге, неки само узгред и овлаш. Како се коме могло и како је осећао потребу и имао воље, тако је и радио. Колико људи, толико ђуди у сваком погледу, па и у погледу радљивости.

У опште узевши, у Србији је радљивост била много мање развијена него код других напреднијих народа. Било је пчела, али је било и трутова, и тс, на срамоту и штету, трутова више него у другом напреднијем свету. Време је да се то увиди и отворено и без зазора призна. У сваком признању грешке лежи клица бољитка, коме треба сви да теже. Зар препаћене паклене недаће не треба да нас очисте од ранијих грешака, као што, по предању, чистиште пакла чисти грешнике од почињених грехова?

Да у Србији није било истрајнога и смишљенога рада, колико га је требало и могло бити, познаће се по свему, јер се је у свему било застало више него што је то морало бити. Да се не иде далеко и да се не спомиње све, — довољно је само погледати на ранију пољску привреду, која је била и која ће увек остати душа целокупнога народног привредног живота. Запарложене и коровљиве њиве и ливаде у пуном јеку мира, запуштена и бедна стока већине пољопривредника, и слаби, недовољни, често ништавни приноси целокупне пољопривредне производње најверније су огледало онога, шта се је, како и колико радило поред свега неоспорнога изобиља у радној снази, и људској и сточној. Да се радило све оно, што је требало, како је ваљало и колико се је могло урадити, та би слика изгледала сасвим друкчија: пунија, једрија, свежија, веселија. Што је, поред тога, ипак владало извесно изобиље у животним намирницама, појава је, која је више плод природних дарова него ли плод људских напора. Иначе би се то изобиље пренело и огледало и у сваком другом погледу народнога живота. У ствари, међутим, оскудевало се често и у оним битним животним угодностима, којима напреднији свет обилно снабдева чак и своју стоку...

Али су сад, после завршенога дугог и мучног ратовања за слободу и правду, наступиле друге прилике, под којима се више неће моћи радити као раније. Кад ко посрне, треба се уздићи, а то се без напора не да постићи. Пред свима се протргло широко поље напрегнутога и непрекиднога рада. Одмора неће моћи бити ни за кога, бар не за дуго времена. Зашто?

На првом месту, нестало је онога делимичног изобиља, којег је пређе било и на које смо сви били навикли. Место обиља настала је оскудица у свему и свачему. Што-год су непријатељи могли понети, однели су; што је било за јело и одело, поједено је и поцепано је; а многи од онога, што крвници нису могли ни однети ни појести, уништили су без обзира и без милости. — Све се то мора сада поново тећи и стећи. Уколико се пре то буде постигло, утолико боље по све. Иначе зло за све.

Затим, оскудица је настала и у људској радној снази. Куће више нису препуне радном чељади, као некад што су биле. Многобројне борбе са непријатељима и разноврсне ратне недаће и болештине проредиле су све породице. Изгинуло је, помрло и онеспособело за рад много, врло много како од оних највич-

нијих и најкрепкијих, који су били славно стали на браник Отаџбине, тако и од оних неумешнијих и немоћнијих, који су остали обезглављени да чувају куће и иметак. — Зато ће бити ретка породица, која ће, бар за прво време, имати довољно крепких и вичних руку за савлађивање најтежих и најважнијих т жачких послова.

Потом, остало се и без потребне домаће стоке, и приплодне, а нарочито радне. Оно стоке, што је било остало по кућама или се вратило из бежаније, непријатељи су махом поклали или одвели. А она стока, која је била поведена уз војску за војну службу, при повлачењу је скоро све пропала или допала у руке арнаутских пљачкаша. — Тако ће се многе куће морати неко време довијати и спомагати у запрежним и товарним радовима без својих волова и без својих коња.

Уз то, биће осетне оскудице и у ваљаном семену и у подесном оруђу за рад. Али ће се неоспорно најтеже осећати зле последице од несталога изобиља у јелу, оделу и осталим потребама за живот, и од оскудице у људској и сточној радној снази. Семења и оруђа моћи ће се делом лако набавити и са стране, а делом за кратко време произвести у земљи. Међутим и највећим увозом изгуб-

љено изобиље у животним потребама неће се моћи тако лако повратити, — способне људе за рад немогућно је увести нити пре времена изродити и однеговати, — а радна стока, ако је се нешто и увезе са стране, у главном се има тек поступно приплодити и подићи у земљи.

Али то још није све, што ће будући живот и рад пољопривреднога света отежавати. Свима истакнутим мучним околностима придружују се још опште невоље као неминовна последица нових прилика и потреба.

Пре свега, поскупело је све, и нико не може знати, докле ће та несносна скупоћа трајати. Само се једно може предсказати с поузданошћу, а то је: да ће појевтињавање, уколико га буде било, морати отпочети најпре са пољопривредним производима. Пољопривредници су, дакле, ти, који ће морати поднети прве привредне жртве. Ну није само то. Док према правцу и обиму развитка пољопривредне производње у свету има изгледа, да, у скорој или даљној будућности, цене пољопривредним производима можда спадну поново на раније ниске цене или бар да им се јако приближе, — дотле је извесно, да то појевтињавање неће наступити у толикој мери ни тако брзо код цена највећем делу занат-

скик и индустријских производа. Зато не само сада већ још за дуго времена у будућности пољопривредницима ће требати за подмиривање разних њихових потреба много више средстава него пређе. До тих средстава моћи ће се доћи само бољим и јачим привређивањем.

Истовремено с тим, и све опште државне и остале јавне потребе знатно су веће и опсежније него што су икад раније биле, те ће за подмиривање и тих потреба требати далеко више средстава него досад. Такав је дух времена као последица особито ратних догађаја, који још нису потпуно приведени крају, и не само поједини пољопривредници већ ни читави поједини народи биће немоћни да томе с успехом стану на пут. До тих потребних већих средстава, међутим, моћи ће се доћи поглавито већим јавним наметима, тј. већим непосредним и посредним порезима, и прирезима, које ће појединци моћи подносити опет једино својим бољим и јачим привређивањем. То вреди за све грађане и за све привредне редове, али за пољопривреднике, као најмногобројније, неоспорно више него за друге.

Под овако тешким приликама, у којима се налазе појединци и цела пољска привреда,

сваки се мора питати: како и чиме почети да се обнови што је пропало и да се побољша што је запуштено; — како и чиме да се накнаде и замене огромни губитци у људској и сточној радној снази; — а, нада све, како и чиме да се постигне и по могућству што више допуну, појача и прошири раније изобиље ради што лакшега подмиривања свих старих и нових приватних и општих потреба и, с тим у вези, ради што скоријег остварења жељеног општег добра земље, а добра села и сељака особито?

Нико, извесно, неће уображавати, да се изгубљено изобиље може повратити и појачати празним жалопојкама и злокобним сумњама. То би било не само бескорисно, већ и недостојно толикогодишњих и тако прослављених ратника и њихове прекаљене чељади. Напротив, поносна кураж и истрајност, показана у ратним окршајима и недаћама, има се у пуној јачини пренети и на поље производње, без чијих плодова не може нико опстати. Устежања и малодушности најмање сме бити у тој свакидашњој борби за живот и опстанак. Помисао на лепу прошлост нека у злој садашњости послужи сваком као подстрек за још лепшу будућност. Ни тренутка се не сме сумњати у крајњи повољан успех, јер свака

сумња води неодлучности и учмалости, а неодлучност и учмалост убијају сваку вољу за рад и искључују сваку могућност ка напретку. Ко унапред сумња у успех, ко нема непоколебљиве вере и уздања, никад не може имати никаквог подстрека за рад, ни полета за напредак. Напретка и успеха може бити само онда, ако се и најнапорнији рад снажно прихвата, упорно савлађује и истрајно свршава. Никакав рад, међутим, не може бити тако тежак, заморан и опасан ни за тело ни за душу човечју, као што су то глад и беда. А баш глад и беда биле су и биће увек неминовна последица нерада или недовољно одлучног и истрајнога рада. Зар онда може бити предомишљања, коме да се приволемо царству: царству рада — или царству јада?

Дакле: *рад, лични рад за све и изнад свега*. У раду лежи спас, од рада зависи напредак. Рада се мора прихватити и онај, који раније можда није имао неопходне потребе за то. И мушко и женско, и старо и младо мораће радити више и неуморније него икад раније. Шта више, што је раније савлађивано уз припомоћ сточне снаге, сад ће морати, негде више негде мање, да прихвати и сврши сама људска снага. Место плуга, нпр., мораће се на многим омањим имањима прибећи а-

шову или вили за риљање; где је употреба пращача и огртача већ била отела маха, мораће се опет дохватити мотика, и томе слично.

За највећи део пољопривредничке кућне чељади у Србији овај напорни рад неће бити никаква новина. И мушки и женски, и стари и млади, који су остали били по кућама, већ су навикли на то за све време Србијинога шестогодишњег ратовања. Једино њиховом неуморном труду и напорима има се захва-лити, што је пољопривредна производња свугде тињила, по где-где чак и пламичкала, и што је одржано и очувано оно, чиме се данас располаже за будући рад и напредак. Сад се само има досадашњи рад да настави, негде са придошлом, повраћеном борачком радном снагом, негде и без ње, али свугде са више плана и са неодступном тежњом да се што скорије постигну и обезбеде највећи могући приноси. Тако, само тако ће се ускоро успети, да се утуљене а понегде чак и привремено загашене ватре опет распламте и разбуктају.

Зној ће лити више но раније, али без зноја нема живота. Биће нових и мучнијих напора него некад, али није залуд речено: да је најслађе, што се с муком сипекне...

III СВЕСТРАНО ИСКОРИШЋАВАЊЕ СТОЧНЕ РАДНЕ СНАГЕ

Оно, што је напред речено о напрезању радне снаге свакога чељадета дораслога послу и способнога за посао, — још више мора вредети у погледу искоришћавања свакога марвинчета способнога за рад. Не сме се ни помислити а најмање допустити, да се према стоци, па ма којој врсти она припадала, има више обзира и милости него према својој рођеној чељади.

Никаква се сточна снага не сме занемарити и не искористити, према потреби, до крајњих могућних граница. И у редовним приликама и у далеко напреднијем и богатијем свету искоришћују се чак и пси и козе за радове, које њихова снага може поднети. Шта је тек остало за прилике, у којима се налазе сада српски пољопривредници?

Сву стоку треба усрдно пазити и како ваља хранити, али њен задатак није да се беспослено излежава, већ да што обилније

привређује. Нарочито радна стока не држи се за то да благује већ да сарађује. Ваља је штедети само од претераног рада, јер су све претераности шткодљиве. Ну са тим штеђењем не сме се ићи тако далеко, да оно прелази у непотпуно и једнострано искоришћавање. То би значило: бити више пријатељ стоци него себи самом, *јер нейотпуну и једнострану искоришћена радна, као и свака друга стока, привредно више одмаже него што помаже.*

Не треба никако сметати с ума опште правило без изузетка: *у колико се радна стока употребљава ређе и слабије за рад, у толико тај њен рад стаје скупије.* То је, међутим, противно општој тежњи сваке разумне производње, која неминовно тражи: да уложени рад буде што јевтинији. Јер, што је производња уопште јевтинија, тим је привредни успех поузданији и већи. А колика разлика у производним трошковима може бити кад се узме у обзир само утрошак сточне радне снаге, најбоље ће показати овај прост пример: ако се претпостави, да сви трошкови око држања и исхране једнога пара волова стаје годишње од прилике 600 динара, па се тај пар волова употреби за рад преко године пуних 250 дана, онда би сваки његов дневни

рад стајао просечно само по 2·40 динара. Употреби ли се пак тај пар волова за рад само 100 дана, онда ће сваки његов дневни рад стајати просечно по 6 динара. Према томе: ако би се тим паром волова узорао 1 хектар за 4 дана, онда би тај тако свршени рад стајао — рачунајући, као што је речено, једино утрошену сточну снагу — у првом случају само 9·60 дин., а у другом случају 24 дин. Дакле два и по пута више! А такав би однос био и за све друге послове, који би се свршавали тим тако неједнако искоришћеним паром волова. — Зато је у очигледном интересу свакога пољопривредника: да своју радну стоку искоришћује што потпуније, ако иначе свесно не жели да га рад те стоке стаје прескупо, и да га она, на тај начин, привредно подједа, уместо да привређује.

На ово је ваљало скренути нарочиту пажњу с тога, што се у том погледу раније много грешило. Српски пољопривредници нису увек сматрали у довољној мери, да је радна стока само једно нужно зло, као што је у ствари треба ваздан сматрати. Они су, напротив, махом уображавали, да је велика благодет за њих имати што већи број радне стоке. Зато су је многи држали више него што им је у ствари она била неопходно потребна по

величини имања и према количини послова, које су њоме имали свршавати. Без обзира на примере појединаца, то се може, као неоспорно, утврдити за целу Србију односом радне — запрежне стоке према њивској површини. Наиме, ако се узму у рачун само сеоски „тегљећи“ коњи и волови заједно с кравама употребљавани за рад, и ако се свата запрежна стока изрази у коњским снагама (рачунајући $1 \text{ коњ} = 1\frac{1}{2} \text{ вола} = 2 \text{ краве}$), онда је, по бројном стању стоке од 1905. г., на 1 коњску снагу долазило округло око 4 хектара орнице (њивске земље). У Немачкој, међутим, на 1 коњску снагу долазило је 1900. год. нешто више од 6 хектара, а у Француској 1892. год. преко 7.5 хектара. То значи, да је на 100 хектара њивскога земљишта било: у Немачкој округло 16, у Француској 13, а у Србији 22 коњске снаге, тј. у Србији округло 38% више него у Немачкој а 56% више него у Француској.¹ Из тога је лако

¹ Ови подаци, као и потоњи савети, узети су из повеће пишчеве расправе, која ће, ако прилике буду допустиле, бити објављена под натписом: „Коњ и говече као радна стока у Пољској привреди“. У тој расправи читаоци ће наћи много подробнијих података, закључака и упутстава по питању о радној стоци уопште а о радној стоци у Србији посебице, него што се овде могу изложити.

извући закључак, да је запрежна стока у Србији (без обзира још на многобројне „јахаће“ и „товарне“ коње) морала остајати махом недовољно искоришћена, и да је, с тога, њен рад морао стајати српске пољопривреднике често веома скупо. Уз то, многи су још држали неке врсте радне стоке, особито „товарне“ и „јахаће“ коње, које нису ни употребљавали за све пољопривредне послове. Та је стока, онда, остајала и непотпуно и недовољно искоришћена, те је њен рад морао стајати још и скупље.

Али, ако је раније и могло бити непотпуности и једностраности у погледу искоришћавања стоке за рад, сад се у ту грешку не сме више упадати. Та је грешка и досада скупо стајала и појединце и целу земљу, али је у општем изобиљу мање осећана и лакше подношена. Сад се то више неће моћи. Нестало је изобиља, стоке је много мање, а њено издржавање стајаће далеко скупље. С тога општа тежња мора бити: да се тај смањени број искористи што свестраније и што потпуније како у корист њених сопственика, тако и у општу корист.

Пре свега: што-год буде преостало *коња* и уколико-год их буде поступно пристизало од приновљенога подмлатка, *сва се грла без*

разлике имају у употребама и за обављање свих пољопривредних послова без изузетка. И сувише је непотпуно и једнострано искоришћавање коњске радне снаге, кад се коњи држе и употребљавају само за товарење, јахање или проводњу, а не и за вучу ради покретања свих пољопривредних справа и машина, уколико се то покретање врши запрежним сточном снагом. Поред свега тога, што су коњи у Србији махом малога раста и недовољно развијени, ипак они могу корисно служити за све врсте запрежних послова. У богатој и напредној Француској, нпр., нема ни једног магарца, који се не би презао, а у Србији, напротив, од округло 144.000 грла коња старијих од 4 године (по попису од 1905. год.) служило је за вучу једва 60.000 грла или само 41^{·40}%, док се сва остала грла држе као „товарни“ и „јахаћи“ коњи. Неоспорни интереси и појединаца и целе земље захтевају, да тако више не буде, најмање сада, када се ради опстанка и напретка мора да напреже и најнејакија снага жена, деце и старца.

То исто важи и за *волове*, уколико их се још буде затекло и, доцније, принављало. Колико-год буду више употребљавани за рад, утолико ће боље бити искоришћени. Ма ко-

лико волови били скромни у погледу неге и хране, особито за време кад не раде, ипак су трошкови око њиховог издржавања толики, да ће знатно поскупити сваки свршени посао, ако не буду истеривани на рад у довољној мери. Сасвим је друго питање, кад неки волови буду издвојени за гојење. Онда они не треба да раде, јер ће им рад успоравати и поскупљивати гојење. Због тога ће се сад морати то *издвајање волова за гојење одлагати по могућству што више*, како би се, услед опште оскудице у радној стоци, њихова радна снага могла искористити што дуже. Ако је гојење волова предузимано раније, просечно узевши, у 4 или 5 години њихове старости, сад их ваља држати за рад док не напуне бар 8 па и свих 10 година. Биће у земљи свакако велике оскудице и у месу, али општа тежња треба да буде: да се за прво време, док се радна стока не умножи довољно, оскудица у месу подмирује првенствено производњом и клањем ситне домаће стоке, која се несравњиво лакше и брже размножава и подиже него ли говеда, и која се, уосталом, и гаји поглавито или искључиво за производњу меса. То вреди нарочито за живину, питоме зечеве и свиње, а у извесној мери и за овце и козе.

У вези с тим, особиту пажњу треба обратити и на употребу *крава* за рад. Ако икад, сад је време да се пређе преко свих ранијих безразложних обзира и предрасуда у томе погледу. Кад се с кравама поступа пажљиво, оне могу потпуно замењивати волове, па да ипак и даље остану оно за што су, т. ј. да и даље служе првенствено за приплођавање и за производњу млека. То важи особито за мала и она осредња газдинства, на којима послови радном стоком нису тако многобројни ни замашни, да би се с несумњивом коришћу могли држати волови или коњи. Али и на оним газдинствима, где замашност и напорност послова изискују држање праве радне стоке, краве се могу употребљавати веома корисно као допуна у свршавању многих прешних послова.

Ма како чест и јак, рад је код крава ипак само узгредан производ. Зато је он и најјевтинији од радова свих осталих врста домаће стоке, које се употребљавају за рад. Ако при дуготрајнијем и напорнијем раду и наступи к кав мањак у производњи млека, издашнијим храћењем и чешћим одморцима за време и у току самога рада може се постићи, да тај мањак у млеку никад не буде већи од користи, које ће крава донети својим

радом. На приплодну моћ, пак, рад не утиче ни најмање штетно већ, напротив, веома повољно, ако се само стеоне краве буду пажљиво терале при раду и у довољној мери штеделе извесно време пре и после телења.

Због тога су и коњи и волови излишни на свима оним газдинствима, на којима се текући послови могу понајлак свршавати узгредном употребом крава за рад. Зато у свима таквим случајевима држање крава ваља претпостављати држању радних коња и волова. Ако где-кад потреба усхте рад коњима или воловима за свршавање најтежих пољских послова или за какве даљније преносе, корисније је узети за то под најам туђу радну стоку и платити је макар и нешто скупље, него ли уз краве држати нарочиту радну стоку без могућности да се она потпуно и свестрано искористи. Јер рад тако непотпуно искоришћеном стоком биће стварно увек скупљи него и најскупљи најам.

Ових корисних начела треба се увек држати и иначе, у редовним приликама, али сада више него икада. Што се буде очувао већи број крава, утолико ће се пре доћи, њиховим приплођавањем, до мушког и женскога подмлатка, који је неопходно потребан за поновно подизање пострадалога гове-

дарства. А поред тога, те ће краве пружити својом издашном производњом млека још и прве непресушне изворе за обнављање изгубљеног изобиља.

Услед истакнуте опште оскудице у крупној стоци биће, међутим, газдинстава, која за прво време, и поред најбоље воље, неће моћи имати никакве сточне снаге или, ако је делом и буду имала, неће је имати у довољној мери. У свима таквим случајевима мораће се, као и у редовним приликама, прибегавати или *узајамном сїрезању* са стоком сродника и суседâ, или *наимању туђе стоке*. Обостране потребе биће довољан подстрек, да се узајамно спрезање остварује лако и брзо. Али се наимање туђе стоке неће моћи постизавати, ако не буде довољно оних, који ће пристајати да дају своју радну стоку под најам. Тај је обичај раније био у Србији, истина, сразмерно доста редак, ма да је било врло многе стоке, која је више јела и лежала узалудна, него што је радила, — али „*нужда закон мења*“, па ће, надати се, општа нужда за радном стоком допринети да нестане и оних обзира, који су спречавали појединце да своју стоку наимају другима.

Нека, дакле, сваки соистивеник радне стоке сматра за дужности и као човека и

као привредника, да, чим буде свршио своје послове, даје своју радну стоку и сд најам оним ближњима, који су остали без стоке и који, ни уз највеће најрезање личне радне снаге, не би били у стању да теже пољске и преносне послове посвршавају благовремено. Нарочито где буде у питању нејач палих ратника и помрлих и онемоглих страдалника, неће се ваљда наћи срца, које ће моћи равнодушно гледати, да му радна стока беспослена благује, док та нејач беспомоћна јадује и гладује. Тим наимањем своје стоке сопственици ће учинити истовремено двогубу корист, т. ј. с једне стране помоћи ће потребитима да свршавају најтеже запрежне послове, а с друге стране помоћи ће и самима себи, јер ће добивеним ујмом (у новцу или у ма којем другом допуштеном облику накнаде) олакшати трошкове око уздржавања те стоке. И једна, пак, и друга та корист водиће, и непосредно и посредно, општем добру целе земље. То опште добро мора бити свакоме свето и не сме се губити из вида никада, а најмање сада, кад су за њ' поднесене толике силне и ненакнадљиве људске и материјалне жртве.

IV РАЗУМНА УПОТРЕБА И ПОТПУНО ИСКОРИШЋАВАЊЕ ПОЉОПРИВРЕД- НОГА ОРУЂА

Осим радне стоке, као помоћна средства за производњу служе пољопривредницима разна оруђа у облику разноврсних *алаџа*, *сѣрава* и *машина*. Ма да пољопривредно оруђе само собом не производи, већ га ради производње мора покретати нека снага, ипак се пре може без радне стоке него без оруђа. Човек без потребнога оруђа, упућен једино на своју личну снагу, имао би сразмерно и сувише незнатну способност за рад. Нема скоро ни једнога посла, ма како простог, који не би изискивао већу или мању употребу макар каквога, простијег или сложенијег, оруђа.

Од вајкада се тежило за тим, да се направи и усаврши потребно оруђе за савлађивање појединих пољопривредних послова. Али све до скоро то је оруђе било сразмерно још врло просто и малобројно. Тек у току по-

следњих 50 година успело се, да се првобитни алати и справе знатно побољшају а често и из основа измене, и да се у употребу унесу нове справе и машине, о којима се раније ни слутило. Те измене и новине постигнуте су на основу примене нових научних проналазака и помоћу нових начина фабричке производње. Тако се дошло до многобројнога оруђа, које покреће не само људска и сточна снага, већ и снага ветра, воде, паре, електрике и усијаних (експлозивних) гасова.

Главни задатак свакога оруђа јест: пре свега, да *олакша* људској снази извођење појединих послова, а затим, да свршавање тих послова *убрза*. То се, више или мање, постиже и оним оруђем, које покреће сама људска снага, као што су нпр. ашов, мотика, срп, коса и т. д. Покреће ли га, пак, сточна или која друга природна снага, онда се људска снага тиме не само олакшава и убрзава, већ се, у већој или мањој мери, још и *поштеђује* и *заменује* том другом употребљеном покретном снагом.

Првобитни смер у изради и склапању новог оруђа био је: да се људска снага што више замени сточном. И у колико је људска снага постајала сразмерно ређом и све скупљом, утолико је више расла и та тежња за

све већом употребом сточне снаге. Тако су, поред савршенијих плугова за орање и поред разноврсних дрљача, постали још и плугови прашачи и огртачи, разне врсте копачица, жетелице, косачице, превртачице и скупљачице сена, вршалице и сецкалице на витлу и т.д.

Али је у последње време и сточна радна снага почела постајати у односу према развојку и правцу пољопривредне производње све ређом и недовољнијом, а, према развојку трошкова око држања стоке и у односу према ценама осталим природним покретним снагама, још и све скупљом. Зато се све више приступало израђивању машина, које покреће пара, електрична а у последње време нарочито и снага усијаних гасова (која се добија експлозијом особито бензина и петролеума). Тако се дошло до разноврсних парних, електричних и „моторних“ плугова, дрљача, вршалица, круњача, сецкалица и т.д. Свима тим машинама постиже се не само лакше и убрзаније свршавање дотичних послова, него што су се они раније могли изводити помоћу справа и машина са сточном покретном снагом, већ је још у раду њима учешће људске радне снаге сведено на најмању меру.

Ти изуметци у вези са сразмерно јевтиним производњом нових, савршенијих и сло-

женијих справа и машина представљају неоспорно силан напредак, а још већи је у изгледу. Али то још не значи, да би примена сваке такве справе и машине представљала сама собом несумњив привредни напредак под свима приликама и безусловно. Напротив, као и све друго у пољској привреди, тако је и примена справа и машина у врло јакој мери зависна од месних прилика и потреба. *Набавци и употреби једне нове савршеније справе или машине оправдано је присијути само онда, кад се помоћу ње дотични послови могу свршити не само лакше, брже или боље, већ у сваком случају и јевтиније но што би се то могло постићи ручним или дошле употребљаваним зајрежним оруђем.* Међутим, унапред, т.ј. без обзира на месне прилике и потребе, не може се ни за једну нову справу и машину рећи, да ће се употребом њеном несумњиво постићи све те користи.

Као што је већ истакнуто, главна је одлика свих савршенијих справа и машина, да свршавање дотичних послова олакшају и убрзају замењивањем људске радне снаге сточном а сточне којом другом. Али су ретке оне машине, помоћу којих се послови свршавају боље него руком односно ручним оруђем.

Као такав један редак пример заслужује за ову прилику да буде нарочито споменута врстачна сејалица (за сточну запрегу или са моторном покретном снагом), која много равномерније распоређује семе и боље га уноси у земљу него што се то да постићи сејањем руком или ручном сејалицом за сејање омашке. Ну осим тога, врстачном сејалицом се постиже још и уштеда семена за 20—30% у односу према количини семена, која се троши за исту површину земљишта при сејању омашке. О тој њеној одлици мора се водити рачун, утолико више, у колико је оскудица у семену већа и уколико је семе драгоценије. Исто тако ваља нарочито истаћи и вршалице, чак ручне, а особито оне, које покреће пара, гасни мотор или електрика, јер и оне, поред знатнога олакшања и убрзања, изводе вршај боље него што се то постиже на гувну стоком (највише коњима а понегде и воловима) или млаћењем. — Иначе највећим делом савремених справа и машина постиже се само уштеда у људској или и у људској и у сточној снази али не и бољитак у раду. Ма како, нпр., један плуг био савршен, никад се њиме не може поорати земља онако ваљано, као што се може изриљати ашовом или вилом за риљање. Тако исто ни најсавршенијом копачицом не може

се окопати усев или виноград онако пажљиво и потпуно као мотиком; ни најбоља жетелица није у стању да пожње усев онако опрезно и без икаквих штета, као што се то дâ постићи српом и т. д. С тога за све такве справе и машине са сточном или којом другом покретном снагом треба да важи као опште правило: *да њиховој набавци и употреби ваља прибегавати само онде, где се дотични послови не могу свршавати помоћу људске снаге и ручнога оруђа довољно благовремено ни довољно јевтино.*

Ма да све савремене справе и машине раде лакше и брже, ипак њихов рад није увек и јевтинији. То зависи, на првом месту, од величине радничких надница, а кад су у питању машине с парном, електричном или гасном покретном снагом, онда још и од цене сточној радној снази. Али, може и људска и сточна снага бити ретка и веома скупа па да ипак рад савршенијим машинама не буде јевтинији. Да се дође до те веће јевтиноће, неопходно је потребно: да се дотична машина *искористи у довољној мери.* А да се то постигне, дотичном машином се мора *свршити најмање извесна количина посла,* испод које рад њоме постаје све скупљим, а изнад које рад њоме постаје све јевтинијим. Ну,

колико је лако изрећи то опште правило, толико је тешко па чак и немогућно утврдити тачно ту најмању количину свршених послова која би вредела за све прилике. Она је увек зависна у главном колико од месних цена људској и сточној снази, толико и од цена самим машинама, као и од свих трошкова око њихова одржавања за време и ван рада. Од прилике и уопште могло би се рећи, да на пр., једна жетелица треба да пожње годишње најмање око 25—30 хектара, једна косачица да покоси најмање 15—20 хектара, једна сејалица да засеје најмање 15—20 хектара итд. па да њихова набавка и употреба буде са привреднога гледишта оправдана и корисна. У противном *рад недовољно искоришћеним машинама сјаје увек скућље него иначе*, те као скупљи може често бити пре привредно штетан него користан, поред свега неоспорног савршенства дотичних машина.

Као што се види, питање о набавци и употреби пољопривреднога оруђа није тако просто, као што можда изгледа. У доношењу одлука о томе мора се, дакле, бити веома обазривим и при избору машина према солидности њихове израде и према практичности њиховога склопа (конструкције). Та оба-

зривост мора бити тим јача, у колико су машине сложеније, веће и скупље.

На све ово ваљало је скренути пажњу с тога, што српски пољопривредници, уколико су уопште били приступили набавци савременог пољопривредног оруђа, нису ни у том, као ни у многим другом погледу показивали довољно разумевања и промишљивости. Многи су те своје излишне грешке већ платили врло скупо. Зато треба настати, да се истакнуте опште напомене имају на уму бар сада, када ће се због великога мањка у људској и сточној радној снази сви погледи жељно управљати на што јачу примену разних савремених справа и машина. Неки ће у њима гледати можда једини спас, ма да га стварно неће наћи, ако примени њиховој буду приступали непромишљено.

Не може бити сумње о томе, да ће се сада и у Србији, као и у свима осталим зараћеним и пострадалим земљама, морати прибећи далеко јачој употреби савремених машина, него што се икад раније помишљало на то. Тиме ће се, неоспорно, у знатној мери моћи ублажити све неповољне последице од претрпљених губитака у људској и сточној снази. Шта више, у општем интересу да појача пољопривредну производњу и да обез-

беди народну исхрану и подмирење осталих насушних животних потреба производима саме земље, и државна ће управа бити приморана да узме најживљега па можда и непосреднога учешћа у набавци потребних машина за свршавање оних послова, који се иначе не би могли свршавати у потребном и жељеном обиму. — Али се увек при том, као и иначе ваља чувати претеривања, избегавајући набављање и онога, што би се могло избећи разумним искоришћавањем и нешто јачим напором како праостале, тако и оне нове људске и сточне радне снаге, која ће из године у годину све више пристизати. Нарочито се тога претеривања ваљају чувати појединци, када буду приступали набавци машина за своју потребу и на свој рачун. Неразумно улагање капитала у машине, које се не могу довољно искористити и чији рад стаје сразмерно врло скупо, у основи што је тако штетно и опасно по привредни опстанак и напредак једнога газдинства, као што је штетно и опасно претерано улагање капитала у сувишне и скупоцене грађевине, у прекобројно држање непотпуно искоришћење радне стоке, у раскалашно трошење за подмиравање непроизводних потреба и т. сл. — *Спас из привредне невоље у коју је дойала пољска привреда, пољо-*

привредници треба да траже првенствено у себи и својој чељади снабдевној свим пошребним подесним ручним оруђем, — а у другом реду у својој стоци снабдевној најпошребнијим погодним запрежним оруђем. Тек где то буде недвољно, онда тражити помоћи у набавци и употреби сложенијих и савршених машина.

Највећа незгода за корисну употребу савршених већих и скупоценијих справа и машина у Србији лежи у сразмерно врло малом и распарчаном поседу. Малим и осредњим газдинствима не само да је уопште тешко извршити набавку таквих машина, већ им је и немогућно довољно их искористити искључиво сопственом употребом. Које би газдинство до 10 хектара могло са несумњивом привредном коришћу приступити набавци и употреби, нпр., једне жетелице, косачице, сејалице и превртачице или скупљачице сена? О набавци плуга или вршалице с парном, електричном или гасном покретном снагом да се и не говори. Међутим, имања до 10 хектара износе у Србији преко 88% од целокупнога броја, а само је око 12%, која су била већа од 10 хектара, а само нешто више од 2% с површином од преко 20 хектара.

Једине могућности, да се, у случају по-

требе, и мала газдинства користе одликама савремених већих справа и машина, биле би: или 1) да их узимају од других под најам, — или 2) да се здружују (уорџачују) по неколико сродника, суседа или пријатеља ради заједничке набавке и употребе ове или оне овеће машине, — или 3) да приступају оснивању правих задруга за заједничку набавку и употребу пољопривредних машина.

Да би потребити пољопривредници могли узимати машине од других под најам, мора бити неких, који су вољни да их дају у најам (а у блажијем облику и на зајам). Тога је било и биће, али тај начин наимања није нигде, па ни у Србији, примењиван на све врсте справа и машина, већ се је обично ограничавао само на највеће. У Србији, нпр., последњих година пред ратове, почело се доста знатно ширити давање и узимање под најам скоро искључиво парних и моторних вршалица. У општем интересу, међутим, било би желети, да се тај начин наимања прошири на све врсте иоле већих и скупљих савремених машина, и да се распространи по свима крајевима. Ну то само под претпоставком: да сопственици машина — приватни или удружења — буду у сваком погледу исправни и савесни, т. ј. да поверени им посао (вршај, орање, сетву, жетву,

косидбу и т. сл.) свршавају како ваља, и да у одређивању величине ујма не прелазе допуштене границе оправдане и заслужене предузимачке зараде. На жалост, и у једном и, нарочито, у другом погледу предузимачи показују склоности да чине толике подвале и злоупотребе, да такав начин свршавања тежих и хитних пољопривредних послова може бити често сразмерно веома рђав и скуп.

Зато је у интересу пољопривредника, да до неопходно потребних већих и скупљих справа и машина гледају увек да дођу првенствено путем здруживања ради узајамне помоћи, па било то у ужим границама, т. ј. здруживањем (уортачавањем) по неколико сродника, суседа или познаника, — било у ширим границама, т. ј. оснивањем правих задруга за заједничку набавку и употребу пољопривредних справа. Први облик узајамне помоћи (уортачавање) био би згодан нарочито кад су у питању справа и машине осредње вредности (од по неколико стотина динара), као што су нпр. копачице, колутасте дрљаче, жетелице, косачице, сејалице, вршалице с витлом, требљачи (тријери) и т. сл. Оснивању, пак, правих задруга ваљало би приступити особито ради набавке и употребе већих и скупљих машина (од по неколико хиљада ди-

нара), као што су нпр. моторни, парни или електрични плугови, вршалице, круњачи и т. сл. И у једном и у другоме случају начин свршавања послова зависи потпуно од самих удружених сопственика и задругара, а тако исто и све користи, које се могу постићи набавком и паметном употребом савремених машина, припашће њима самима без икаквог излишног плаћања добити предузимачима.

Задруга за заједничку набавку и употребу пољопривредних справа било је већ у Србији и пре ратова. Али се све оне могу готово само на прсте избројати, уместо да их је било на стотине, ако не и на хиљаде. А после, оне нису досад задружно искоришћавале све потребне справе и машине, већ само неке од њих, па и то не увек најпотребније и са привреднога гледишта најкорисније. — Сад је време, као никад досада, да се тај корисни задружни облик прошири и одомаћи по целој Србији. Не треба да буде села без такве једне задруге. Јер само тако ће се моћи најповољније решити питање о што јачој и кориснијој употреби савремених пољопривредних справа и машина, ради што потпуније накнаде нестале и ради што јаче замене и допуне преостале нејаче и недовољне људске и сточне радне снаге.

V ОСНИВАЊЕ ЗАДРУГА У СВИМА ЊИХОВИМ ОБЛИЦИМА

— *Што не можеш без друга, учиниће задруга.* —

По себи се разуме, да примену и искоришћавање благодетнога задружнога начела не треба ограничити само на набавку и употребу пољопривредних справа. И непосредне и посредне користи од задружнога делања толике су, да задруге ваља оснивати у свима њиховим разноврсним облицима. А задружних облика има, или бар може бити, толико, колико и разних пољопривредних грана и послова. Нема једне гране нити и једнога посла, који се не би могао с успехом изводити на задружној основици. Све уопште, што може појединац предузимати и подмиривати, може и задруга. Разлика је само у томе, што се задругама прибегава за предузимање свију оних послова и за подмиривање свију оних потреба, које појединци сами, неудружени, из ма каквога разлога, тешко могу а некад

и никако не могу предузимати и подмиривати. Што неки не може постићи сâм, свакидашње искуство показује да ће моћи лако у друштву с другим. Увек су „јача двојица него сâм Радојица“. Колико тек мора бити јака читава једна задруга, кад се у њу удруже једним духом и када тако здружени пођу једном смеру неколико десетина или неколико стотина, па често чак и неколико тисућа свесних и напретка жељних задругара!

Потреба за удруживањем слабих снага и недовољних средстава, да би се постигао какав већи заједнички смер, постојала је од вајкада. Никад није могло бити нити икад може бити пољопривредника, који не би оскудевао у ма чему и коме не би била потребна ма чија помоћ. Ну ту помоћ нико не може с правом очекивати ни тражити од других без готовости да и сâм угаже њима своју помоћ. Ко очекује и тражи помоћи од других а сâм је не даје ником од њих, не само што се не може надати да ће је увек наћи на време и у потребној мери, већ на тај начин доводи себе у незавидан положај једнога себичнога и милосрђа недостојнога просјака. Просјачењем се понекад може животарити, али никад честито и достојно уздићи. Честитотога привредног уздицања може бити само на

основу узајамне помоћи свугде онде, где сопствена снага — самопомоћ — не би достигала.

Увиђање потребе за том узајамном помоћи довело је до стварања задруга, којих је у разним облицима и на разној основици морало бити од кад људство постоји. Али спасоносно задружно начело „*сви за једнога — један за све*“ никад није нашло тако потпуне ни тако простране примене, као последњих неколико десетина година. То је и сасвим разумљиво, јер никад раније просвећеност света није била толика ни тако општа, као у последње време. Међутим, опште искуство показује да: што су људи просвећенији, тим су све увиђавнији, мање себични, свеснији својих дужности, одлучнији на тренутне жртве да би постигли трајне користи, и дружевнији т. ј. способнији за дуготрајан сложан рад са својим ближњима. А без свега тога не може бити правога задружнога духа. Где, пак, задружнога духа нема, ту не може постојати а још мање напредовати никаква задруга ма и са најпримамљивијим задатком и ма и са најлепшим изгледима на успех.

Силни задружни покрет у страним напреднијим земљама на савременој основици није остао без одјека и примене и у Србији.

Шта више, од свих земаља на Балканском Полуострву, Србија се пре рата могла похвалити најјаче развијеним задругарством. Није, истина, још било у сваком погледу онако разгранато и оној бројној висини, на којој је задругарство у већини напреднијих земаља, али се стално ширило и развијало. — Ну претрпљен слом Србије и њега је сломио. Пропашћу пчела пропадају и кошнице. Зла судбина задругара није могла мимоићи ни њихове задруге. Хоће ли се оне опет моћи опоравити и подићи? Хоће ли бити у стању да и сад, у најтежим тренутцима, помогну онима, којима помоћи треба?

Кад се узме, да су задруге управо за то, да привредно и технички нејакима омогуће узајамну помоћ ради што лакшега и бржега постизавања оних смерова, који прелазе границе моћи појединаца, — онда никад није могло бити за задруге ширега и плоднијега поља за делање и развијање него сада. Јер коме у Србији неће сада требати помоћи других, — ко се у њој може сада осећати толико јаким, да би се сâм, без ичије припомоћи, могао лако и брзо опоравити и уздићи?

С друге стране, ако је беда заиста најбоља учитељица, и ако се људи у несрећи и беди заиста осећају увек ближим један

другом него у срећи и обиљу, — зар претрпљене недаће и штете за време препаћених седам мучних радних година нису морале код српских пољопривредника развити свест о потреби за узајамном помоћи у толикој мери, у коликој она није никад раније постојала?

Те чињенице дају права за веровање: да ће клонуло задругарство у Србији не само опет пренути, већ да ће се појавити с новим и опсежнијим задацима, које раније још није имало, и да ће на тај начин собом донети пољској привреди нове, замашније и осетлије користи и успехе него што их је раније доносило.

Најглавнија пажња српских пољопривредника била је обраћена пре ратова оснивању кредитних задруга, а само узгред основано је по неколико прерађивачких и набављачких задруга. Сад је, међутим, дошло време, кад се ни једна врста и ни један облик задружне делатности неће требати да занемари. Свака ће врста Земљорадничких Задруга бити потребна, од свакога облика њиховог имаће се многоструких и обилних користи. Те користи изложене у најкраћим потезима, видеће се из потоњег прегледа главних врста и облика задружних:

1) Кредитне земљорадничке задруге омогући ће сваком задругару да дође под најповољнијим погодбама до оних најнеопходнијих новчаних средстава, без којих се не могу подмиривати најнасушније потребе газдинства. Ретки ће бити они, који ће обнављање и јачање своје производње моћи предузети и извести сопственим средствима. Морало се прибегавати позајмицама и онда, када је било изобиља у свему, кад су стаје и кошаре биле препуне, и кад се у оруђу и осталим производним средствима мало оскудевало. Шта је онда остало сада, кад ће се морати, по скупе паре, куповати и оно, чега је раније било и за продају? Међутим, *нико није у стању прибавити и дати пољопривредницима потребнога кредитна под онако повољним погодбама, као што им га дају кредитне земљорадничке задруге.* Ко се буде за позајмицу обраћао „пријатељу“ зајмодавцу, тај може изгубити и оно, што су му за време последњега рата и робовања незајажљиви непријатељи поштедели и оставили. Зеленашким позајмицама нико се није подигао ни у редовним приликама, те ће најмање то поћи коме за руком сада. Искуство је показало и сувише јасно, да ко позајмљује у „четири ока“, да нико не зна, понајчешће мора враћати да цео

свет зна. Сваки онај, који зајми под скуп интерес и под неповољне погодбе отплаћивања, тај постаје привредним робом онога, од кога је узајмио. Тај је унапред осудио и себе и своју чељад на рад за друге, а не за себе и своје добро. — Чак се у позајмљивању ваља клонити и варошких новчаних завода. Могу код њих интерес и остале погодбе давање зајма и не бити онако себичне и душманске као код приватних зеленаша и лихвара, — ипак сваки новчани завод тражи да ћари, и због тога не може давати зајмове ни под онако јевтин интерес ни под онако повољне погодбе отплаћивања као сеоске кредитне задруге. Јер само кредитне земљорадничке задруге не траже добити нити и помишљају на њу. Цела добит њихова лежи у успеху и добру њихових задругара.

Зато, прва брига свакога пољопривредника, који жели себи и својима спокојства, добра и најрејка, има бити: да свима силама помогне оснивање кредитне задруге, где ње још нема, а да одмах приђе колу задругара, где-год се већ нашло разумних и честитих људи да је оснују.

Поред давања зајма сваком потребном задругару, задруга ће примати *на штедњу* сав онај приход, који му некад не би одмах

требао, па ту његову уштеду давати у зајам другом потребитом. Тако ће сваки задругар учинити добра у исто време и другом и себи, јер ће омогућити да потребит дође до позајмице, а себи ће прибавити извеснога прихода од интереса, који ће му задруга плаћати на уложену штедњу. Тај интерес неће бити велики, као што је веома скроман и интерес, који задруга наплаћује на дате зајмове, — али ће ипак бити вајдице од сваке добивеће парице. Далеко је боље то, него чувати паре код себе бескорисно, крити их на разне начине, често и од својих рођених, и стално стрепити да их тек неко не пронађе. А после и сама природа нас учи: где се кап капи придружује, ту ускоро потече читав млаз.

2) **Прерађивачке задруге** донеће задругарима две главне користи, т.ј.: а) скинуће са њих један део послова и пренети их на саме задружне радионице; — и б) извршиће дотичну прераду у сваком погледу боље и сразмерно јефтиније, те ће, на тај начин, за исту количину производа постићи већи приход. У сваком погледу боље ће извршити прерађивање зато: што ће задружне радионице располагати за прераду нарочитим стручним и вичним особљем, које појединци ретко

кад могу имати на расположење, и, у вези с тим, што ће се задружне радионице моћи увек много пре и много лакше снабдети свим потребним савременим прибором и постројењима него што то, по правилу, могу учинити појединци. *Сразмерно јевтинија*, пак, биће та прерада с тога: што ће задругине радионице прерађивати истим особљем и истим постројењима увек сразмерно веће количине дотичних пољопривредних сировина, те ће и запослену људску снагу и сав капитал уложен у постројења искоришћавати потпуније него појединци. Правило је, међутим, да свака производња стаје утолико јевтиније, уколико је она јача по количини и односу према утрошеном труду и трошковима.

Али чак и кад не би било истакнуте важности и често веома знатне користи у погледу каквоће и јевтиноће задружнога прерађивања, само пренашање прерађивачких послова са задругарџа односно са задругарских домова на задружне радионице било би сада довољно да сваког пољопривредника придобије и побуди на што скорије оснивање ове или оне приређивачке задруге. Јер тиме, што ће задругари ослободити себе и своју чељад даљег прерађивања појединих сировина, успеће да знатно ублаже оскудицу у радној

снази, с којом ће се и иначе имати за дуго да боре. Тако уштеђена радна снага моћи ће се онда употребити за лакше, брже и боље свршавање других прешних и корисних послова, који би се иначе морали запустити или и потпуно напустити на очигледну штету и појединаца и целе земље.

С обзиром на прилике у Србији, од прерађивачких задруга нарочиту пажњу заслужују за прво време: *шљиварске* или уопште *воћарске задруге* за заједничку прераду само шљива (сушење, кување слаткога и пекмеза и печење ракије) или за прераду свих врста свежега воћа (јабука, крушака, кајсија, бресака, дуња, јагода и т.д.), — и *винарске задруге* за заједничку израду вина и осталих напитака од задругарскога грожђа. Сировинâ за тај корисни задружни рад било је и прератова, а биће их довољно и сад по ослобођењу, јер ма како по негде били оштећени и запуштени, ипак шљивари као ни остали воћњаци и виногради нису ни приближно онако пострадали као остале гране пољопривредне производње.

Чим се, пак, музна стока буде у потребној мери намножила, где производња млека буде успела да обилно подмири потрошачке

потребе за свежим млеком, и где се, тако, буде показала могућност за редовно прерађивање његово, одмах ваља приступити и оснивању *млекарских задруга* ради израде масла и сирева у задружним млекарницама. Како се с пуно разлога може очекивати, да ће пољопривредници у будуће поклонити држању и разумном искоришћавању музне стоке, а особито крава, сву ону пажњу, коју музна стока у пуној мери заслужује и која јој се одавна већ поклања у свима напреднијим земљама, то ће млекарске задруге убрзо постати и у Србији један од најважнијих и најкориснијих облика задружнога рада.

Доцније, док се пољопривредна производња буде подигла, у многим местима показће се као врло корисно и подизање *задружних кланица* (само за клање или и за прераду свиња, говеда или свих осталих врста стоке), *задружних фабрика шећера*, *задружних млинова* и т. д. Таквих задружних предузећа већ одавна има у многим напреднијим земљама, те би оснивањем њиховим српски пољопривредници пошли већ утртим трагом, који ће их довести до поузданог успеха.

Са задружном прерадом појединих пољопривредних сировина обично је у вези и *задружна продаја* добивених израђевина како

у унутарњем промету, тако и извозом у иностранство. Тиме се само још појачавају оне користи, које се имају од дотичних прерађивачких задруга. Али се на задружној основици може вршити и продаја самих сировина (као што су особито све врсте жита и воћа, затим вуна, дуван, опијум и т. сл.). Саме или преко својих савеза, задруге ће увек налазити боље купце, постизавати повољније цене и све послове око продаје и преноса вршити са сразмерно мање трошкова него поједини задругари.

С обзиром на доста знатну ранију трговину с јајима и на још веће изгледе с њом у будућности, особиту пажњу заслужује и *задружна продаја јаја*, било помоћу засебних задруга, било узгредно помоћу које друге врсте задруга. Понајчешће ту заједничку продају јаја примају на себе млекарске задруге, али се њом могу успешно бавити и све друге врсте задруга.

3) *Сточарске задруге* биће такође врло потребне и корисне, а нарочито *задруге за заједничко држање појединих врста мушке прикладне стоке* (особито *бикова* и *пастува*, а врло често и *нерасшова*, *овнова* и *јарчева*). Раније таквих задруга није било у Србији, нешто зато, што се није оскудевало у муш-

ким приплодним грлима, али још више с тога, што није обраћана скоро никаква пажња на ваљаност мушких грла. Сад ће, међутим, та оскудица постојати и уопште, а у ваљаним мушким грлима особито. Уклонити ту оскудицу биће један од најважнијих задатака при будућем обнављању и унапређењу пострадалога сточарства. А од свих мера, предузиманих у том погледу у напреднијим земљама, досад се показало као најбоље држање задружних бикова и пастува, а негде и задружно држање одабраних и скупочених нерастова, овнова и јарчева. Због сразмерно веома великог утицаја мушких грла на приплођавање стоке уопште, а на приплођено потомство посебице, ваљана мушка грла нису никад прескупа, јер се она обилно исплаћују већом вредношћу добивеног подмлатка. Сад треба водити рачун о каквоћи мушких грла у толико више, што ће, због опште поскупелости, трошкови око одгајивања стоке бити знатно већи него раније, те ће сваки морати тежити да производи што бољу стоку, ако жели да му она накнади те велике трошкове. Јер, док је разлика у трошковима око одгајивања добре и лоше стоке врло незнатна, дотле су цене доброј стоци увек сразмерно много веће од цена лошој стоци.

Користи од оваквих задруга још су веће,

кад се, као што обично бива, у вези с њима врши и нарочити избор задругарских женских грла за оплођавање задружним мушким грлима. Задатак је тога избора, да се под задружна мушка грла не припуштају сва женска грла без разлике, већ само она, која припадају жељеној раси и која имају у довољној мери оних одлика, које се држањем задружних мушких грла желе да постигну и утврде. Само се на тај начин може доспети до постављеног одгајивачког смера код дотичне врсте стоке, и само се тако могу потпуно искористити поднесене жртве око набавке и издржавања задружних мушких грла. А те су жртве, кад су у питању првокласна грла, често врло замашне, достижући по неколико хиљада динара.

У ову врсту — сточарских — задруга спадају и особене *задруге за контролисање млечности крава*, као и *задруге за заснивање и држање заједничких пашњака*. И једне и друге донеле су пољопривредницима у страним земљама знатне користи, те би се њима требало што више да користе и српски пољопривредници. Особито, кад се узме у обзир сразмерно слаба и запуштена млечност крава у Србији, на чијем би појачању требало радити свима средствима, — задруге за

контролисање млечности биле би у том погледу, као и у погледу ваљане исхране, од неоцењиве вредности.

4) **Набављачке задруге** снабдевају своје задругаре потребним предметима, пре свега, *боље каквоће*. А осим тога, оне искључују свако излишно посредништво и тако омогућавају набавке још и по *знатно јевтинијој цени*. Код њих нема ни подвала ни уцењивања. Та двогуба корист је толика, да не треба да буде ни једнога села без набављачке задруге. Да је било увиђавности, тако је требало да буде и раније. Колико тек томе ваља тежити сада, кад ће сваки пољопривредник бити принуђен, бар за прво време, да набавља за газдинство и кућу знатно више, него што је то икад раније чинио, и када су, с друге стране, спекуланство и незајажљивост „трговаца“ прешле све допуштене границе?

Оснивање набављачких задруга може бити само за набавку производних средстава, као што су разно пољопривредно оруђе (алати, справе и машине), семење, плави камен, вештачко ђубре и т. сл., ради уступања њиховог појединим задругарима по куповној цени, са незнатним додатком за покриће општих трошкова. Или се оне могу оснивати још и за набавку разних животних намирница, као

што су шећер, сô, петролеум („гас“), пиринач, свеће, зејтин, сапун и т. сл. У последњем случају имало би се посла са т. зв. *пошрошачким задругама*. Али и једна и друга врста набавака може бити спојена у једну општу набављачку задругу, чији би обрт онда био знатно већи и, с тога, цео рад око снабдевања задругара сразмерно јевтинији, него при оснивању посебних задруга. —

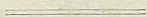
Кад се овом низу разних облика задружне делатности донижу и разне *задруге за узајамно обезбеђење* (особито против штете од градобије, пожара и угинућа стоке), као и *задруге за узајамну помоћ у случају болести и смрти*, или у случају *неродице* и т. сл., — онда ће сваки увидети: да збиља нема ниједне пољопривредне радње или потребе, чије се извођење или подмиривање не би могло постићи на благотворној задружној основици. Напред су споменути, ради примера, само најглавнији задружни облици, али се они могу и даље разграђавати и расчлањавати, прилагођавајући се свима месним приликама и потребама пољопривредника и њихове разноврсне производње. Потребно је само увидети потребу за узајамном помоћи, одбацивати од себе сваку саможиву тежњу и загрејати се за сваки задружни рад са својим

ближњима, па ће се увек лако наћи подесан задружни облик за постигнуће општега, заједничкога добра.

Али, ако се жели поузданог успеха, није довољно применити спасоносно начело узajамне помоћи и здруживања само на оснивање месних задруга. Напротив, примена тога начела има се извести и проширити до крајњих граница. Јер, као што је појединцима тешко, а често и немогућно, да се спомогну и постигну све оно што желе, исто то важи, у суштини, и за поједине задруге. Зато је неопходно потребно, да се и саме задруге удружују у *среске, окружне, обласне и главне — земаљске — задружне савезе*. Лако је сваком појмити, да ће тако удружене задруге постати у сваком погледу моћнијим и способнијим за испуњавање свију оних својих посебних месних задатака, које буду примиле на себе. Према томе ће, онда, и користи, које се постижу удруживањем појединаца у месне задруге, постати тим склапањем задружних савеза још поузданијим и већим него без њих. Ако су појединци без задруга што пчеле без кошница, онда су задруге без савеза што кошнице без матица. Тешко и пчелама без кошница, и кошницама без матица!

Нека се, дакле, међу пољопривредницима широм целе Србије разлегне поклич: „У задруге, другови! Сви за једног — један за све!“

Нека се, онда, међу задругама у целој Србији ори позив: У савезе, друге! Све за једну — једна за све!

VI РАЗУМНО РАСПОРЕЂИВАЊЕ ПОСЛОВА И ПОДЕШАВАЊЕ ПРОИЗВОДЊЕ ПРЕМА НОВИМ ПРИЛИКАМА И ПОТРЕБАМА

Али истакнуте мере самопомоћи и узајамне помоћи можда неће бити свугде довољне да, применом њиховом, пољопривредници избегну све оне штетне последице, које их могу снаћи услед оскудице у производним средствима. И поред највећег напора преостале људске и сточне радне снаге, и поред најживљег старања да се она накнади и замени употребом разних справа и машина и оснивањем разних задруга, — ипак се можда неће свугде стићи да сеју сви усеви у досадашњем обиму, ни да ору и обрађују све раније њиве, нити да сређују све некадашње ливаде.

Правац и обим пољопривредне а особито ратарске производње у Србији био је раније такав, да се, и поред свега изобиља у људској и сточној радној снази, често једва стизало да посвршавају на време и како ваља

сви текући пољски послови. Неравномерна подела послова у току године лежи, свакако у самој природи пољске привреде. Има доба године, када се послови толико сустигну, да се не зна шта пре да се уради, -- а има дана, напротив, кад је послова тако мало, да се не зна шта да се ради. Али и од изабраног и утврђеног правца и обима производње зависи у веома јакој мери, да ли ће та природна неравномерност послова бити већа или мања. С тога међу првим бригама свакога пољопривредника има да буде и та: *да ранији правац и обим своје производње тачно испишта и види, да ли би се и шта могло да измени са гледишта распореда послова.*

Познато је сваком: да се сви усеви не сеју у исто време, већ неки с јесени неки с пролећа, неки раније неки доцније, и да, тако исто, ни послови око неге (плевљења, прашења, копње и т. д.) као и око сређивања тих усева не падају у исто време, већ у разно. Према томе, *избор усева у плодореду поглависти је чинилац, од којег зависи распоред најглавнијих послова у току године.* Што-год су више у једном плодореду заступљени усеви, чија сетва, нега, сређивање падају у исто или приближно исто време, утолико се главни текући послови јаче сустижу и поклапају, те

их је утолико теже савлађивати. Колико то тек мора вредети за оне плодореде, у којима је заступљен врло мали број усева! А такав је управо случај у Србији, јер се највећи број плодореда раније састајао обично из 2—3 усева.

Из тих разлога, тежња свакога пољопривредника треба да буде упућена на то: *да плодород на његовом газдинству обухвати првенствено оне усеве, који ће му омогућити што равномернији распоред послова око њихове сетве, неге и сређивања.* При том се има најпре да води рачун о што повољнијој подели усева на јесење (озиме) и пролећне (јаре), па онда и о времену главних текућих послова око њих у току јесени, пролећа и лета. Ако је, нпр., неки сејао од озимих усева само озиму пшеницу, а од јарих усева само кукуруз (што је у Србији најчешћи случај), — могао би постићи равномернију поделу послова и исте лакше и благовременије савлађивати, ако би уместо саме озиме пшенице отпочео да сеје нпр. озиму пшеницу и озими јечам, а у место самог кукуруза нпр. овас и кукуруз.

Још лакше би пак прошао, ако би од озимих усева узео да гаји н. пр., пшеницу, јечам и раж, или пшеницу, раж и олајну ре-

пицу, — а од јарих усева н. пр. кукуруз, кромпир и овас, или кукуруз, јечам и шећерну или сточну репу и т.сл. Том разноврсношћу усева — која се има, наравно, на сваком газдинству прилагодити општим и месним приликама и потребама — дошло би се не само до жељене веће равномерности послова, већ и до *веће поузданости приноса*: од могућних природних непогода (суше, града, слане, претеране влаге, поплаве и т.д.). Све природне непогоде не падају сваке године у исто доба, и стога не могу наносити штете свима врстама усева у подједнакој мери. Неки усеви могу бити већ одавна сређени (нпр. поједине врсте стрних жита), док друге усеве може нека непогода уништити (нпр. кукуруз). Чак и иначе благотворне кише могу неким усевима бити од штете, а другима напротив давати маха за бујни пораст и обилан принос. Није речено без разлога да „нема хране без трулих откоса“.

Равномернији распоред послова може се постићи у приличној мери и *избором разних сората* од једних истих врста усева. То долази отуд, што се све сорте не развијају подједнако брзо и не сазревају у исто време. Има сората нпр. од пшенице, ражи, овса и јечма, које посејане истога дана, стижу за

жетву 10—15 па и више дана раније него друге. Код кромпира та разлика у стасавању појединих сората може износити и читаве месеце. Такав исти случај је и код кукуруза; чије скорозреле сорте сазревају за бербу читаве недеље пре многих спорозрелаца, чак и кад се посеју неколико недеља доцније. Правило је, истина, да све оне сорте, које се развијају и зру брже дају обично слабије приносе. Али се од тога мањка у приносу ипак може имати мање штете, него када се земљиште из ма којег разлога никако не стигне да обради, или кад се послови око неге и сређивања не предузму и не сврше благовремено и правилно.

Нарочито треба нагласити, да се до равномернијега распореда послова долази још и самим *припремањем* — *угарењем земље с јесени и у шоку зиме за пролећне усева*. То се угарење (помоћу орања или риљања) врши обично пре или после извршене сетве озимих усева, тј. кад се нема никаквих других прешнијих пољских послова. Већ само то представља једну добит. Због тога, међутим, што се такав измрзли и сипкави угар не мора поново орати за сетву пролећних усева, већ је довољно само продрљати га и поравњати (најбоље колутасти или перастим дрљачама, или

екстирпаторима), појмљиво је, да ће се на тај начин пролећна сетва моћи извршити много лакше, брже и боље, него ли ако се за њу буде морало тек предузимати свеже срање прошлогодишњих утабаних кукурузишта или стрништа, репишта и т. сл. Кад се тој користи с гледишта олакшања и убрзања пролећне сетве и развномерније поделе послова додају још и користи, које проистичу, од излагања угара повољном дејству мразева, од уништавања корова и штетних животиња и, особито, од много потпунијег упијања и бољега задржавања зимске влаге, — онда за свакога пољопривредника то треба да буде утолико јачи подстрек за неизоставно јесење угарење свих оних делова имања, који су намењени сејању пролећних усева. Иначе, ко се одмара преко јесени и зиме, кад време допушта рад у пољу, остављајући своју земљу неузорану или неизриљану и на тај начин неприпремљену за пролећну сетву, тај чини неопростив привредни грех и према себи и према целој земљи.

Ако ли се и поред тога не би успело да омогући благовремено и ваљано извођење свих послова око сетве, неге и сређивање њених усева онда ваља прибећи *давању преваге оним усевима, који захтевају сразмерно мањи*

ућрошак радне снаге. Јер као ни иначе, исто тако ни у погледу утрошка радне снаге сви усеви нису подједнаки. Засејати, оплевити и средити један хектар ма које врсте стрних жита изискује знатно мање радне снаге (и људске и сточне), него ли засејати, опрашити, окопати и средити хектар кукуруза, — хектар пак кромпира опет мање него хектар шећерне или сточне репе и т. д. Разумљиво је онда: да ће оно газдинство, које буде гајило више стрнина него окопавина, лакше савлађивати текуће послове и са мање радне снаге него ли газдинство, на коме буде преовлађивало гајење кукуруза, кромпира или које друге врсте окопавина. Друго је сасвим питање, кад се узме у оцену величина приноса стрних жита у односу према приносу кукуруза и других окопавина. Приноси окопавина су по правилу знатно већи од приноса стрнина, и по количини и по вредности. Али кад се има да бира: да ли ће се све њивско земљиште обрадити и колико-толико искористити или не, — онда се никад не сме заборавити да је „боље ишта него ништа“. Међутим с обзиром на садашње високе цене стрним житима уопште и хлебним посебице, и с обзиром на то, што ће се те цене за дуго одржавати на примамљивој висини, несумњиво је

ипак: да ће искоришћење свакога парчета земље гајењем стрнина бити врло знатно, и да им се, с тога, може без колебања давати утолико пре и утолико већа превага над окопавинама. То, разуме се, само у случајевима велике оскудице у радној снази, — иначе окопавине никад не треба занемаривати ни са гледишта њиховога обилног приноса, ни са гледишта повољнога утицаја, који њихово обрађивање има на само земљиште.

Али може бити газдинстава, где ни све истакнуте мере неће помоћи да се ранија њивска земљишта и даље сва обрађују. У том случају не остаје ништа друго, већ да се један део ранијега њивског земљишта претвори у *ливаде* или *воћњаке*, пошто сређивање и одржавање и једних и других изискује сразмерно мање рада него обрађивање њива.

Ово *претварање њива у ливаде* већ је извршено за време самога ратовања на многим газдинствима, и то негде можда и више него што је морало. То уливађивање наступило је на потпуно природни начин, т. ј. траве су ницале и убокоравале се на запуштеним, уледињеним њивама саме од себе. По себи се разуме, да тако добивене ливаде не могу никад или бар не за дуго бити првокласне, ни у погледу количине приноса, ни у погледу

каквоће добивенога сена. Зато ће се многе уледињене и уливађене њиве, за које се буде потреба указала да се задрже као ливаде, морати накнадно поправљати. Где-год то прилике и средства буду допустила, најбоље је таква земљишта разорати и на њима засновати *вештачке ливаде* сејањем луцерке, црвене детелине саме за себе или у друштву са љуљиком (талијанском или енглеском), или засејавањем мешавине разних одабраних детелина и трава. У противном, где се то не би никако могло извести, било би врло корисно извршити потсејавање чистим семеном од жељених детелина и трава, или бар трињем добивеним од сена са старих добрих ливада.

При *подизању воћњака*, пак, ваља се чувати свију ранијих грешака у том погледу, а особито: треба *избегавати сувише често (густо) сађење воћака, и ограничити се на најмањи број сораћа* од жељених врста воћа. Сувише чести воћњаци никад не дају повољне приносе ни по количини ни по каквоћи, нити омогућавају успешно гајење каквих узродица, па чак не могу узгредно служити ни за повољан сенокос ни за ваљану пашу. Међутим од те узродичне производње могу се од воћњака, као донекле и од винограда, имати веома знатне користи. Исто тако воћњаци губе

у јакој мери од своје привредне вредности и онда, кад су у њима заступљене многобројне врсте, а нарочито разноврсне сорте воћака, јер та разноврсност, поред осталих незгода, никад не може имати велику вредност са тржнога гледишта. Зато: *нека сваки сади само оне врсте воћа, за које је искуством утврђено ба у дошћичном месту и на дошћичном земљишту најбоље успевају, а од сораћа нека бира само оне, које се највише траже и најбоље плаћају.* Једино за кућевну потребу може се засадити од сваке врсте, па и од сваке главније и боље сорте по која воћка, што се обично може учинити првенствено у окућници или башти. Али, кад-год је у питању засађивање већих воћњака и производња за продају, такав поступак не може бити никакo препоручљив.

Најзад, није искључено да ће бити и таквих газдинстава, која неће бити у стању да благовремено сређују све раније и нове ливаде, или којима ће бити, из ма каквих разлога, немогућно да правилно подигну и одржавају воћњаке. Онда, али само онда, једина могућност за повољно искоришћавање претеклих делова имања била би: или да се они употребе као *пашњаци*, или да се забране ради *подизања шуме*. И пашњаци и шуме

изискују сразмерно најмање рада око одржавања, али зато дају по правилу и сразмерно најслабије приносе, уколико се, наравно, то тиче земљишта које се иначе може употребити за успешну њивску производњу. С обзиром на то, што оскудица у људској и сточној радној снази у Србији неће трајати дуго, јер ће стално пристизати за рад нова снага; и с обзиром на то, што је пашњак увек лакше претворити разоравањем поново у њиву, него ли што се то може постићи крчењем подигнуте шуме, — то употребу претеклих делова имања за пашњаке треба претпоставити употреби њиховој за подизање шуме. Подизање шуме, пак, може се претпоставити пашњацима само онде, где би пашњака било више него што је то потребно за ваљано напасање стоке, или где пашњаци, по положају и саставу дотичнога земљишта, не би давали повољан принос у трави. А таквих земљишта, која су раније искоришћавана као њиве, ливаде или пашњаци с незнатним успехом, а која би се дала много боље искористити подизањем шуме, било је у Србији доста, те би сад била згодна прилика да се она поново поврате шумској култури, за коју су по свом саставу и положају подеснија и са привреднога и са општега гледишта. Кад се, пак, донесе одлука,

да се на неком делу имања подигне шума, онда ваља увек тежити да се пошумљавање изврши вештачки, т. ј. сејањем или сађењем најскупоценијих врста шумскога дрвећа, као што су нпр. борови, хрстови, мечја леска, ораси, јасен и т. д.

Као што се, дакле, види: биће јаче пострадалих крајева, места и газдинстава, где ће се морати приступити већој или мањој промени досадашњега система газдовања, т. ј. где ће се уместо газдовања, које захтева много људскога и сточнога рада, завести газдовање, које ће доносити повољне приносе и приходе и са сразмерно мањом количином уложенога рада. Тој промени мораће прибећи особито већа газдинства, јер ће она највише трпети од оскудице у сточној а нарочито у људској снази. Истина, таква (већа) газдинства биће у стању да ретку и скупу људску и сточну снагу замене у знатној мери машинском. Али у пољској привреди употреба машина има много уже границе него у ма којој другој привредној грани, те ће ту замену људске и сточне снаге моћи већа газдинства извести само донекле, а осталу помоћ потражити ипак у истакнутој промени досадашњега система газдовања.

Ма да би овој промени система газдо-

вања у означеном смислу требало приступати само у крајњим неизбежним случајевима, ипак она сама по себи не мора значити свугде привредни назадак ни смањење ранијих користи од пољопривредне производње уопште. Напротив, ако се она буде извела разумно и потпуно прилагодила природи земљишта и новим општим и месним приликама и потребама, — усвојеним новим системом газдовања могле би се знатно надмашити раније постижане користи не само са приватнога већ и са општега привреднога гледишта. То ће вредети особито онда, *ако ограничавање њивскога земљишта у корист љивада и пашњака буде скопчано са разумним подизањем воћњака на самим љивадама и пашњацима* свугде онде, где дотичне врсте воћа успевају повољно. Искуство у многим напреднијим земљама показало је, да се такво *двогубо искоришћавање* једнога земљишта (чак и њивскога а не само љивадскога и пашњачкога) може извести веома успешно. Нема никаквих разлога, да се то искуство не потврди и у Србији, под претпоставком, наравно, да се такви воћњаци подигну онако (у ређим редовима и на већим одстојањима), како неће сметати повољан пораст и сређивање оно попасу траве. Само тако ће се најбоље

и најпотпуније искористити све оне неоцењиве природне благодети, којима је Србија обдарена у погледу успевања воћа као ретко која друга земља на свету. Те благодети, међутим, досад нису биле искоришћене у довољној мери ни с обзиром на разноврсност и количину ни с обзиром на каквоћу воћарске производње. Крајње је време да пољопривредници сада и те грешке увиде и што пре поправе.

VII ПОДИЗАЊЕ СТОЧАРСТВА

Пошто ће напред изложене потребе за променом начина газдовања упућивати многе пољопривреднике доста често на претварање ранијих њива у ливаде и пашњаке, то онда излази: да ће се у будуће имати у Србији да обрати утолико већа пажња *сточарству*. Јер, чиме би се другим могле искористити повећане површине ливада и пашњака, ако не помоћу стоке? А пошто држање стоке — и крупне и ситне — захтева сразмерно мало људске снаге, то ће појачање сточарске производње наћи оправданог подстрека и са тога гледишта. Само: хоће ли од те природне тежње ка појачању сточарске производње бити привредне користи и по појединце и по целу земљу? — Ван сваке је сумње, да ће бити и то веома обилате користи, ако се само буде разумно сточарило.

Домаћа стока је, несумњиво, и раније представљала главни део богатства и обиља у Србији. То се денекле може оценити и по

ранијем извозу. Јер, од целокупне вредности извоза падало је на саму вредност извезене стоке и разних сточарских производа у току 1896—1900 године просечно округло по 43,4% а у току 1901—1905 год. просечно округло по 49%. Према томе: поред свих трговинских отежица, на које се је онда било наилазило, Србији је од извоза сточарских производа притицало дохотка из иностранства без мало исто толико, колико од извоза свих осталих производа како ратарских, воћарских и виноградарских, тако и рударских, шумарских, индустријских и занатских. — Али је у току претрпљених ратних недаћа баш тај главни део и извор Србијинога богатства највише настрадао, јер су све врсте њене стоке најјаче проређене и цео ранији сточни капитал највише окрњен. Због тога ће се *обнављању и подизању сточарства морати сада поклонићи највећа брига свих оних, од којих то буде зависило.*

Ради свију оних разноврсних општих и посебних користи, које се имају од појединих врста домаће стоке, сточарство је и раније заслуживало у пуној мери да се на његовом унапређењу ради свима средствима Сад ће, међутим, то заслуживати још далеко више не само с тога, што оно сад и потре-

бује више помоћи, него и зато, што сад има изгледа да доноси и више користи. Јер, ако је раније било често правога бесцења за многе врсте стоке (особито за младу стоку: прасад, јагњад, јарад, пилад, па и телад), — сад не може бити сумње, да ће, услед стицаја разних прилика, *цене свима сточарским производима, како у земљи тако и на страни, остати за дуго знатно већим но што су биле икад раније*, и то како саме по себи, тако и у односу према ценама осталим пољопривредним производима. Зато, дакле, да би се те повољне тржишне прилике искористиле што потпуније, *мора се настати свима силама, да сточарство у Србији што скорије не само достигне своје раније бројно стање, већ по могућству и да га надмаши* у свима оним врстама стоке, од којих ће се имати најобилније користи. Никакве потребне тренутне жртве за то не смеју се штедети ни жалити, јер ће све оне, ма како изгледале великим, у ствари ипак бити сразмерно мале и неосетне према оним користима, које ће се моћи постићи.

Али, поред бројнога унапређења, с правом се има очекивати, па чак и тражити, *да обновљено сточарство у Србији буде и по каквоћи боље од ранијега*. С правом се то

има очекивати с тога, што ће преостале и ма на који начин још приновљене стоке, која ће служити као подлога за даље подизање сточарске производње у Србији, бити бројно много мање, — док ће, напротив, средстава за њено држање, а особито за њену исхрану, бити сразмерно више него раније. С друге стране, како ће стока бити ређа и скупља, то ће јој сваки пољопривредник посвећивати више бриге и старања, него што је то обично чинио пређе. Свака стока, међутим, која се у току повише година буде издашније хранила, усрдније пазила и боље неговала, мора то показати на себи својим бржим порастом и јачим развитком, и својом бољом ухрањеношћу и већом дурашношћу, а музна стока још и својом обилнијом млечношћу свугде онде, где се буде музла редовно и правилно. — С правом се, пак, може тражити побољшање каквоће обновљенога сточарства из простаго разлога: што су уопште *цене бољој стоци увек сразмерно веће од цена лошој стоци*. То правило вреди за све пољопривредне производе уопште, али за сточарске производе у главном више него за ма које друге. Међутим разлика у труду и трошковима око одгајивања и држања добре и лоше

стоке не може бити тако велика, као што може бити разлика у ценама.

Истовремено са обнављањем и побољшањем стоке, сваки пољопривредник треба да настане *да побољша и свој ранији нејошћун начин њенога искоришћавања*. Јер као што српски пољопривредници нису раније довољно искоришћавали радну стоку (о чему је било речи напред, у трећем одељку), — у исту грешку падали су и у погледу искоришћавања приплодне стоке. И једна и друга грешка причињавале су пољопривредној производњи у Србији огромне штете. Али је, извесно, недовољно искоришћавање приплодне стоке морало повлачити за собом веће штете, једно с тога, што је та стока многобројнија од радне, а друго с тога, што се она баш и држи за то да користи не само приплодом већ и свим оним, што уопште може дати кориснога од себе.

Кад се узму у оцену све околности, може се рећи: да су у Србији раније најгоре искоришћаване *краве*. Без обзира на то, да ли се краве употребљавају узгредно за рад или не, њихово потпуно искоришћење никад се не може постићи једино употребом за приплод, а сразмерно мало или скоро ни мало употребом за мужу. Добивена телад од таквих нему-

жених или недовољно мужених крава морају стајати (коштати) толико, колико се за њих не може добити обично ни после неколико месеца храњења и неговања. Јер сви трошкови око исхране и неге таквих крава, и пре и за време стеоности, падају потпуно или већим делом на терет њихових телади. Према томе, ко хоће да производи што јевтинију телад, мора не само мусту краве редовно и правилно, већ стално тежити да од њих добија и што више млека. Да би се пак добило што више млека, треба, поред ваљане муже, и саме краве да буду што млечније. Зато при будућем подизању говедарства у Србији *млечности крива треба да буде једна од најглавнијих одлика*, на коју ваља обраћати пажњу и о чијем поступном развијању и јачању треба сваки пољопривредник да се стара најусрдније. Једино тако ће се моћи доспети до највећих привредних користи од крава, и једино тако ће се створити могућност за будући развитак млекарске производње на оној основи и у оном обиму, како је то већ одавна с огромним успесима постигнуто у свима напреднијим земљама.

При будућем обнављању и подизању пољопривредне производње уопште а сточарске посебице не сме се допустити да у погледу млекарства Србија остане и даље на послед-

њем месту, ма да је имала и имаће свих погодаба да буде међу првима¹⁾. То неминовно захтевају не само многобројни привредни већ и чисто здравствени интереси и појединаца и целе земље. Искуством свих напреднијих земаља утврђене су, као неоспорне, ове главне чињенице :

1) где год је млекарство повољно развијено, свугде влада изобиље и благостање, јер „где млеко тече, све се лако стече — а где свега има, ту је добро свима“ ;

2) са развијањем млекарства на основици крављега млека свугде буја и целокупно говедарство, праћено увек још и повољним развитком свињарства, јер свиће најбоље искоришћују све оне отпатке (посно млеко, млаћеницу и сирутку), који се добијају у великим количинама при јачој преради млека у масло и разне сиреве;

3) где је млекарство а с тим и говедарство напредно, нигде није назадно ратарство, јер ни једна друга грана сточарства не стоји у тако узајамно тесној и повољној вези са

¹⁾ Докази за тврђење, да је Србија стајала на последњем месту у погледу млекарске производње, као и за тврђење, да има погодаба да буде међу првима, биће изнети у једној особеној пишевој расправи односно поуци, која ће ускоро бити довршена и, по могућству, објављена под насловом „Крава музара“.

ратарством, као што је то случај са говедарством;

4) где говедарство почива на искоришћавању крава за мужу до крајњих могућних граница, ту не само да је производња говеда сразмерно најјевтинија и не само да ту није искључена производња говеда за извоз. већ је шта више, због јевтиније производње, тај извоз омогућен и под неповољнијим тржишним приликама него иначе;

5) што год је млекарска производња у једној земљи развијенија, утолико је та земља независнија од самовоље и уцењивања од стране увозничких земаља, пошто млекарски производи (згуснуто — „кондензовано“ млеко, масло, сиреви и казеин) подносе дуже и удаљеније преносе него што их могу подносити, под иначе истим околностима, жива и заклана говеда; и

6) уколико је производња млека уопште јача, утолико је исхрана народна јевтинија, обилнија и здравија, и утолико је општа смртност слабија, а особито смртност деце, за коју у првим годинама узраста не постоји лакша и здравија храна од млечне.

Чак кад не би било осталих истакнутих користи, само ово смањење смртности уопште а смртности деце нарочито био би довољан

разлог, да се у будуће производња млека у Србији појача што је могућно више. Јер ни-кад људски животи уопште а животи деце посебице нису могли бити драгоценији него сада, кад треба што пре накнадити толике стотине хиљада изгинулих и помрлих ратних жртава. Зато: *сваки онај пољоприведник, који буде макар колико допринео будућем појачању млекарске производње у Србији, учиниће неоцењивог добра и себи и целој земљи како са привреднога тако и са опшћег народнога (националнога) гледишта.*

Ово жељено појачање млекарске производње може се постићи у доста знатној мери и бројним повећањем и разумнијим искоришћавањем *коза* за мужу, где-год не буде било довољно крава, или где-год не буде имало повољних погодаба за успешно држање крава. Коза је у потпутном смислу „сиротињска крва“; шта више, својим сразмерно веома обилним приносом у млеку чак и надмашује праве краве. Док добре козе млекуље могу производити у току једне године и 20 пута већу количину млека но што износи њихова животна тежина, дотле се краве сматрају одличним млекуљама и кад дају само 10 пута више млека но што су тешке. С тога је у суштини потпуно неоправдана она повика, која

се често чује против коза. Својом познатом природном склоношћу за бршћење, оне истина наносе знатне штете, али само онда кад се пусте да слободно вршљају и траже себи хране. Међутим, кад се козе чувају и хране како ваља, никад неће моћи причинити оних штета, због којих су толико извикане. Још мање може бити места предрасуди против козјега млека, јер, ако оно и не може потпуно заменити кравље млеко за све врсте прерађивања, — за јело у свежем стању, као и за израду особених сирева, одлично је и веома препоручљиво. Због тога држању коза треба у будуће да приступе у што јачој мери и газдинства у оним крајевима Србије, где су оне раније, из неоправданих предрасуда, нерадо гледане и врло ретко гајене.

За производњу млека може се доста повољно искоришћавати и *овца*, али и ена млечност у односу према њеној величини никад не може достићи млечност крава и коза. Главне користи од оваца постижу се приплођеним јагњадма, вуном и месом, а много мање мужом. У највећем делу света мужа оваца се чак никако и не врши. Што се тиче производње јагањаца, од ње се неће моћи имати повољне користи, ако се и у будуће буде наставило јагњење и лучење јагањаца ради

продаје скоро искључиво с пролећа, као што је то по правилу раније чињено у Србији. На тај начин се прекомерно згомилава роба, претрпавају тржишта и пресићују потрошачи, а последица свега тога не може бити друга до падање цене јагањцима далеко испод цене коштања. *Јагњење оваца, а нарочито лучење јагањаца ради продаје, ваља подесити да буде по могућству што равномерније преко целе године.* Особито ваља тежити производњи и продаји *раних — зимских јагањаца,* чија је цена раније била често већа и од саме цене оваца — њихових матера. Само тако ће се моћи постизавати оне користи, које одговарају жртвама и труду око држања оваца. Ако се уз то буде обраћало више пажње и на већу крупноћу и тежину одраслих грла и на замашнију количину и бољу каквоћу вуне, онда ће искоришћавање оваца морати бити знатно потпуније и боље него раније.

При гајењу *свиња,* пак, раније се највише грешило тиме, што је скоро сваки пољопривредник сматрао, да његово газдинство не треба да буде без једне или више крмача ради производње прасади. Ни у једној земљи на свету не држи се сразмерно толико много крмача, као што их је држано у Србији. Док је од 100 брава свиња, нађених пописима,

било крмача нпр. у Угарској округло 18·6 (1911. год.), у Француској 12·9 (1913. год.), у Аустрији 12·3 (1910. год.), у Данској 10·1 (1909. год.), у Швајцарској 9·8 (1911. год.), а у Немачкој само 7·3 (1913. год.), — дотле их је у Србији било 1905. год. преко 30%!
Због тога је, сасвим појмљиво, *производња прасади у Србији била раније несразмерно велика, те није никакво чудо што им је онда и цена прелазила понајчешће у право бесцење* поред свега тога, што клање и једење младих прасади нигде у свету није толико развијено као у Србији. Од тога су могли имати вајде донекле само потрошачи, али не и они, који на то имају првенствено право, т. ј. произвођачи — пољопривредници. С тога је сад крајње време, да пољопривредници прекину са таквим бескорисним и бесмисленим начином гајења свиња. Кома треба неко бравче за гојење, корисније ће бити да га купи (као прасе или назиме), макар и по скупљој цени, него ли да сâм држи крмачу. Крмаче нека држе само појединци, који би били у нарочито повољним приликама за то, па и они нека их држе само у онолико, у колико повољна цена прасадма буде допуштала њихову корисну производњу. Чим би им цена пала испод цене коштања, онда је држање крмача

ради производње прасади у дотадашњем броју од очевидне чисте штете. А радити свесно и трајно са чистом штетом, увек је привредна бесмислица, која не може никад остати без привредних штетних последица.

Осем тога, у будуће *треба избежавати и гојење сувише тешких свиња* (од преко 140 килограма живе мере), јер је и искуством и огледима утврђено, да се тешке т. ј. старије свиње гоје сразмерно спорије и да за свој прираштај у тежини троше сразмерно више хране него лакше т. ј. млађе свиње. Та разлика у утрошку хране може износити у корист млађих свиња 20—40⁰%. Зато *треба првенствено гојити назимад*, а не чекати да она најпре потпуно одрасту, па тек онда почињати са њиховим гојењем. Угојени потпуно одрасли брави достижу истина велике тежине, али зато стају и сразмерно веома скупо. Огледима и рачуном је утврђено, да је лакше, брже и јефтиније исхранити и угојити два брва нпр. од по 120 килограма, него ли једног брва од 240 килограма тежине. Изузетно само оне свиње, које су извесно време служиле за приплод (као крмаче или нерастови), ваља гојити као што је то раније чињено, т. ј. кад буду издвојене из даље употребе за приплод, — са гојењем свих осталих свиња,

међутим, ваља почињати чим се назимад толико развију (при повољној исхрани прасади обично по навршетку 5—6 месеца), да могу „бацати на себе“ и носити довољно меса и сланине. До кога ће се степен гојазности ићи при гојењу назимади, зависиће од тога, шта се од угојенога бравчета жели добити више, т. ј. више меса са сланином, или више сланине и сала за маст.

То би била најосновнија начела за главне врсте привредне стоке, којих би се српски пољопривредници требали у будуће да придржавају неодступно. Једино применом тих начела успеће се, да се обновљена сточарска производња постави на здравију и кориснију подлогу, него што је била раније.

Без сумње, у почетку ће ићи потеже са обнављањем сточарства, јер неће бити свугде довољно грла за приплод. Биће оскудице, негде више негде мање, не само у бројном погледу, већ нарочито и с обзиром на каквоћу приплодних грла. Најбоља грла (особито говеђа и коњска) највише су падала у очи непријатељима, па су она највише и проређена.

Да би се жељено обнављање убрзало, мораће се прибећи увозу извеснога броја приплодних грла са стране (ван граница Србије), било посредством државе било посредством

задруга и појединаца. Тиме ће се извесно моћи знатно умножити и појачати приплодна стабла појединих врста стоке за даље размножавање. Али се од увоза приплодне стоке не сме очекивати једини спас, јер се, према приликама које владају, неће моћи једино увозом накнадити убрзо сав нестали број приплодних грла. *Брзина обнављања сточарске производње зависиће првенствено од самих пољопривредника.*

Пошто је за запаћивање свих врста стоке потребно много више женских него мушких приплодних грла, то је по себи јасно; да ће пољопривредници моћи најјаче убрзати жељено обнављање сточарства, ако сваки од њих буде настао: *да се сва преостала, увезена или приновљена женска грла искоришћују за приплод до крајњих могућних граница.* Клање или намерно неоплођавање женских грла, макар и нешто старијих али још способних за приплод, као и клање оних још недораслих младих женских грла, од којих би се могла одгајити способна приплодна грла, — ваља сматрати привредним грехом све дотле, док буде још владала оскудица у приплодној стоци. То ће нарочито вредети за краве, јунице и женску телад, као и за кобиле и женску омад, јер је плодност код крава и кобила

веома ограничена (по правилу само по једно младунче), бременост траје дуго (код крава просечно 9 месеца, код кобила просечно 11 месеца) и подмладак стиже сразмерно врло споро за приплод (јунице по правилу кад наврше 2 године, а омице кад наврше најмање 3 године).

Кад се говори о обнављању појединих врста стоке, тиме се не мисли буквално: да свако газдинство треба да тежи да има пошто пото исте оне врсте и исто оно бројно стање, које је држало раније. Напротив, на многим газдинствима раније бројно стање појединих врста стоке није разумно одговарало ни општим ни месним приликама и потребама. Скоро општа мана српских пољопривредника била је: да држе много стоке без обзира на каквоћу њену, без обзира на могућност њенога повољног смештања, исхране и неге, па чак — као што је напред у више маха истицано — и без обзира на њено потпуно и успешно искоришћавање. Зато бар у будуће не треба поново упадати у исту грешку, ако се жели да газдује паметније и с већим и поузданијим привредним успехом него пређе.

Нека нико не смеће с ума освештану истину: да је у сваком погледу боље и корисније држати мало стоке али ваљане

него ли много али све лоше. Та истина важи за све врсте стоке уопште, и како за радну тако и за приплодну стоку. Много је боље имати, нпр., један добар пар развијених, снажних и дурашних волова него два лоша параситних, слабих и мекушних вочића, ; несравњено корисније је држати пет ваљаних, млечних крава музара него ли десет рђавих и т. сл. Ма које врсте стоке било у питању, она ће моћи давати све очекиване користи само онда, ако буде удобно смештена, издашно храњена и уредно негована. Ко мисли да привређује са стоком без удобнога склоништа, газдује распикућски, јер стока, која није заклоњена од ветрова, киша и мразева, троши сразмерно много више хране како за одржање своје тако и за производњу своју. Исто се тако не могу имати никакве стварне користи ни од стоке, којој се, због слабе исхране, броје ребра. Тешко и таквој стоци и ономе, који је, из неразумља, буде довео до тако беднога стања! А ништа боље не стоји ни са стоком запуштеном, неистимареном, прљавом. Као што рђа нагриза гвожђе, тако и прљавштина наједа здравље и правилан развитак стоке. *Ко хоће, дакле, да има од стоке стварних и обилних користи а не шетње и излишне беде, тај треба да држи само ваљана грла*

и никад у већем броју но што их може удобно сместиши (у стаје или кошаре), издашно храниши и пажљиво неговати.

При обнављању сточарске производње најтеже ће бити, наравно, за она газдинства, на којима су ранији сточни запати потпуно уништени, и која због опште оскудице и скупоће приплодних грла неће моћи доћи до нових запата свих жељених врста стоке. Нарочито ће та тешкоћа бити већа и дуготрајнија код крупне стоке (говеда и коња). Свима таквим газдинствима не остаје ништа друго већ да се за прво време посвете утолико јачем *зайаћивању ситне стоке*. Са скромним али разумно предузетим и изведеним почетцима могу се поступно постићи највећи успеси.

Најлакше је снабдети се потребним запатом ма које врсте *живине*, која има у Србији веома повољних погодаба за успешно гајење. Макар како малобројни били зачетни запати, ипак велика лакоћа размножавања живине, особито кокошију, омогући ће сваком газдинству да убрзо умножи свој запат до миле воље и да даљу производњу јаја и живине за потребу куће и за продају развије у сразмерно веома широким размерама. Тако се понајпре може створити ем за кућу

доста мрса ем за подмиривање осталих потреба доста прихода од продаје јаја и живине. Осем кокошију, ћурака, пловака и гусака, не треба у будуће занемарити ни голубове, о чијој производњи није раније вођено скоро ни мало рачуна по селима у Србији. Међутим, голубови заслужују пажњу не само својим сразмерно брзим множењем и порастом, већ и својом способношћу да, прелетањем, потраже и нађу себи хране и онде, где је ни једна друга врста живине не искоришћује.

Уз живину, сад би било време, да се и у Србији што више одомаћи гајење *пштомих зечева*. Њихова брза размножљивост и лакоћа исхране могла би не само знатно убрзати и појачати снабдевање Србије потребним јевтинијим месом за народну исхрану, већ би још дотичним газдинствима створили сталан извор прихода, на које раније нико није ни помишљао.

Помоћу живине и уз живину лако је доћи и до којег *свињчета* за гојење или за приплод. Свињче је најмањи пробирач хране и с успехом искоришћује разне отпатке и плодове, које друга стока једва хоће да окуси. Како поред тога још и брзо расте и јако се плоди, то ће свињче, такмичећи се са живи-

ном, понајпре пружити могућности, да се ускоро цела Србија снабде потребном меснатом и масном храном, за којом је тако дуго оскудевала. Свиње и живина важе као најјачи, најбржи и сразмерно најјевтинији произвођачи сточних производа за људску исхрану.

У овом поступном обнављању и развијању сточарске производње после живине и свиња главна пажња има да буде ућућена *музної стоци* ради производње млека као једног од најбољих и најздравијих средстава за људску исхрану. Где се не успе да добије одмах која крава за приплод и мужу, а по потреби узгредно и за рад, ту се ваља најпре спомоћи којом добром млекуљом козом. Једну или више коза може држати и исхранити повољно и неосетно свако газдинство па макар како мало било, и то не само по селима, већ и по многим варошима и варошицама. Сразмерно лако ће бити снабдети се и којом овцом, и то колико — по обичају у Србији — ради муже, још више ради приплода и производње вуне и меса. Али је за овце потребно, по правилу, располагати испустима, и то за мањи број најбоље својим сопственим и ограђеним, а иначе и сеоским. Ма како скромне у погледу каквоће хране, овце траже више простора за кретање; по

природи својој највеће скитачице од свих домаћих животиња (изузимајући живину), оне се не могу с успехом држати и хранити дуго у стајама и кошарама, док све остале врсте стоке, па чак и козе, то могу.

А кад се пострадала газдинства испуне једном свима или појединим врстама ситне стоке, онда ће се ускоро доћи до могућности да се набави и која добра крава музара, и да се купе или на самом газдинству подигну потребни волови за рад, и да се, где буде устробало, набави и која кобила за приплод и рад. Тако ће се поступно али поуздано најзад и на најпострадалијем газдинству стећи и здружити све потребне и жељене врсте домаће стоке — као што је то раније било, или, боље, *као што то буду захтевале нове прилике и потребе*. Главни је: почети с оним, што се у даном тренутку може постићи најлакше и најбрже, и што ће уз најмању жртву у трошковима и труду дати сразмерно највише користи, — па ће се онда, уз разумно газдовање, убрзо створити могућност да се постигне и све остало што се буде желело.

Ако се при том не буде занемарило ни *свиларство*, којим се може успешно искористити и најслабија женска и дечја снага, и

помоћу којег се, за кратко време трајања рада око неге свилобубе, може доћи до добрих и првих прихода с пролећа; и ако се у будуће обрати већа пажња и *пчеларству*, чијим се производима обилно награђује и за-слађује узгредни, више забавни труд око неге „вредних пчела малених“, — онда се, извесно, неће дуго чекати на то: да сточарство у Србији поново постане главни део њенога богатства, и да се од сточарства поново створи главни и непресушни извор народнога бла-гостања.

VIII БЕЗ ШТЕДЊЕ НЕМА ТЕКОВИНЕ

— „У Радеше свега беше,
у Штедише још и више“ —

Предњим излагањем обухваћене су најважније мере и најосновнија средства, чијом би разумном применом и свестраним искоришћењем српски пољопривредници могли за кратко време пребродити прве и најмучније тешкоће, на које буду наишли при обнављању и даљем развијању своје производње. Те тешкоће биће местимично веома велике, неке ће можда изгледати на први поглед и несавадљивим, али одлучна и јака воља и непоколебљива истрајност људска — појединачна или, где буде устробала, удружена — биће у стању, као што вековно искуство показује да савладају и највеће препреке.

О даљим појединостима, наравно, не може овде бити речи ни с обзиром на задатак овога краткога прегледа, ни с обзиром на природу истакнутих мера. Јер кад би се и хтело, немогућно би било предвидети све поједине

случајеве, а још мање дати упутство за њихово најбоље решење. Не само за крајеве, и не само за места, већ и за свако поједино газдинство, од највећег па до најмањег, постоје разноврсне опште и посебне прилике и потребе, које се више или мање разликују једна од друге, и које му дају нарочито обележје. Као што се не могу наћи два човека, па ни два рођена брата, који би били потпуно једнаки по обличју, говору и твору, — исто тако не може бити ни два газдинства, макар и суседна, која би била потпуно истоветна по величини, облику, саставу и положају земљишта, ни по врсти и каквоћи радне и приплодне стоке, ни по радној снази којом располажу, ни по кућној чељади коју ваља хранити и издржавати и т. сл. Међутим управо од тих општих и особених прилика и потреба зависи: шта ће се где предузети и како ће се што извести са најпоузданијим и најповољнијим успехом.

Зато сваки пољопривредник мора сам посматрати и сам размишљати о свему оном, што је око њега и шта би и како ваљало радиши, па да се постигне највећа корист. Треба, свакако, увек бодро пратити и распитивати, шта и како раде ближи и даљни суседи, али не може бити саветно увек

се на њих слепо угледати. Јер, што за суседно газдинство може бити корисно, за сопствено може бити често бескорисно, па чак можда и штетно. Због тога у предузимању свакога пољопривреднога посла ваља бити веома обазривим, т. ј. чувати се непромишљености и брзоплетости, које никад не воде поузданом успеху.

Али, може се целокупна производња једнога газдинства уредити на потпуно правилној и разумној основици, могу се са њега збиља постизавати највеће могуће користи, — па да се ипак сви ти успеси не осете и не виде у оном поступном имовинском и привредном подизању и снажењу, које води тековини и богатству. Течење односно богаћење било је од памтивека оправдана главна тежња свакога привредника, јер ко има, тај не заима, а ко не заима, тај је независан према свима. Ну сада, кад се стицајем прилика изгубило много чак и од онога што се је имало, том потребном и корисном имовинском опорављању и јачању мора се тежити свима средствима, и више него икада пређе.

Да би се уопште могло доћи до тога, да се има више него што се имало, основна је претпоставка: да се не потроши све оно, што се је произвело или зарадило. Другим

речима: мора се *штедети*. Ко троши све што привреди, т. ј. ко не штеди, тај никад не може имати. Радам се производи и зарађује, али се *само штедњом штече*. „У Радеше свега беше, у Штедише још и више.“ Колико ко уштеди, толико више вреди. Без штедње нема богатства, а расипањем се упропашћују и највећа богатства. И ако сва срећа људска не лежи у богатству, ипак у друштву, у коме се сада живи, тековина је прва погодба за слободан, самосталан и безбрижан живот и рад. Тешко сваком оном, ко нема ничега стеченог и ко живи од данас до сутра!

Да би се, дакле, изгубљено изобиље не само повратило већ по могућству и што више појачало, мора се о свакој стеченој парици водити најстрожијег рачуна. Никакав се утршак не сме чинити без велике и стварне потребе. *Ко кућује сувишно, продаваће насушно*. Бескорисним трошењем се долази до расипкућства. — Само где буде несумњива потреба изискивала, ту не треба никад цицијашити. Претераности су свугде штетне, па и у штеђењу. Циције увек више плаћају. Међутим, *свака паметно уштрошребљена пара стишине ствара*. А паметно ће један издатак бити употребљен, ако се њиме подмири она потреба куће и газдинства, која је у даном тренутку

најпреча и најнеодложнија, и чије ће подмирење донети собом најповољније и најкорисније последице било по производњу уопште, било по здравље и образовање чељади. Колико, пак, ваља водити рачуна о одржању и јачању производње уопште, још више је потребно бринути се о одржању здравља и о стицању ваљаног општег и стручног образовања свакога чељадета, и мушкога и женскога. Благо кући, где здравље цвета! Тешко сваком, који је, без потребног образовања, осуђен да код очију не види!...

Наравно, штедња се не постиже само у новцу. *Штедећи се може и треба у свему ономе, што се у ма ком облику „троши“ у кући и на газдинству* — без обзира на то, да ли се дотичне намирнице или производна средства купују или су сопствени производи. Оно, што се добија на самом имању, т. ј. што се не купује, не значи да нема никакве вредности и да се, према томе, може нештедимице трошити. Сваки производ, око кога се утроши неки рад, мора представљати извесну вредност, бар за произвођача. А после, ако се нешто не купи, по правилу се може бар продати, те би се продајом његовом ипак дошло до неке користи. Ако ли се нешто, из ма каквих разлога, баш не би могло ни про-

дати у даном тренутку, није искључено да се неће моћи продати доцније — бар што се тиче предмета, који нису подложни брзومه квару. У случају, пак, кад је искључена свака могућност непосредне продаје, не постоји ни један производ, који се не би могао повољно искористити на ма који други начин.

Као једна од најопштијих мана српских пољопривредника, коју у овом погледу ваља нарочито истаћи и сузбијати, јест: *безобзирно трошење дрва за гориво*. Та се је мана развила као последица познатог ранијег изобиља у дрвима, и појачана је свугде по селима нешто недовољно затвореним и утопљеним кућама, нешто још примитивним начином ложења и грејања. Међутим, сразмерно незнатним издацима за намештање прозора, за таванисање и т. сл., као и за намештање подесних пећи, ем би се дошло до удобнијих и здравијих обиталишта (особито преко зиме), ем би се постигла велика уштеда у дрвима. Том штедњом, пак, знатно би се умањило досадашње распикућско сатирање шума, и ублажиле а временом и потпуно уклониле све оне разноврсне непосредне и посредне незгоде и штете, које се јављају, као неминовна последица, у обезшумљеним голетним крајевима и местима. На ову штедњу дрва упућује по-

љопривреднике и тај разлог, што вредност дрвима, како онима за гориво тако и онима за грађу, из године у годину све више расте. Према томе, ако је раније бесцење њихово и могло донекле оправдати прекомерно трошење, сада тога оправдања више не може бити, најмање у крајевима, у којима, због нових саобраћајних средстава, промет са дрвима није више немогућан.

Штеди се и онда, кад се не дођушта бескорисџан расџур никаквих ѓлодова ни оџџадака, ма како они изгледали, на први поглед, ситним и безначајним. Сваку сламчицу ваља пажљиво прибирати, јер у свакој прибраној сламчици треба гледати већ стечену парицу. Ништа се не сме бескорисно бацати, јер се у пољској привреди може искористити све без разлике. Ни пали листић са дрвета није без користи, и пало перце из пилета може корисно послужити. Што остали свет сматра изметинама, то пољопривредницима служи, као ђубре, за одржавање и јачање плодности њихове обрађене земље.

И снагу своју и време своје џ треба иџтедљиво искориџавати. Никакав посао не предузимати пре но што се о њему не буде трезвено промислило, и пре но што се не буде утврдио најбољи начин његовога извр-

шења. Иначе ће се од једнога посла стварати често два, а можда и више. Није бадава речено: „ко хита, тај скита“, као што је истина и да „преко није увек прече, већ је около често ближе“. Ако са преиначавањем једном већ урађенога посла не буду скопчане и друге какве имовинске штете, неизбежне су бар две: узалудно трошење радне снаге и бескорисно траћење времена. Међутим и о радној снази и о времену мора се увек водити рачуна. Не чује се одавна без разлога да је време новац. У суштини, време је чак и више него новац, јер је оно најдрагоценији саставни део кратковечног људског живота и рада. Зато се време има ценити нада све друго. Сваки неискоришћени или рђаво искоришћени дан представља за појединце чист губитак, јер се он више не дâ ни заменити ни накнадити другим којим даном у животу. Тешко и појединцима и читавим народима, који не умеју да цене време и који га буд-зашто проћердавају!

Уштеда у снази и времену постићи ће се, између осталог, на тај начин, ако се *не предузима никакав посао, за који се, при иоле презвенијем размишљању, унапред може знати да се неће довршити повољно.* Увек „конац дело краси“, те ако се започети

посао не изведе до краја и како ваља, све жртве око његовога започињања биће бескорисне. А свака жртва у производњи без стварне користи просто је привредно расипање.

Сви шекући послови имају се на време свршавајући, јер ће само онда успех од уложенога рада бити поуздан и повољан. Неблаговременост се у пољопривредној производњи увек љуто свети, јер свако закашњење повлачи за собом суву штету. Што се данас требало и могло брзо и лако урадити, сутра се или неће моћи тако брзо и лако свршити, или ако се и сврши, успех ће бити несумњиво мањи, а може често бити доведен и потпуно у питање. Задоцњење, нпр. у сејању, прашењу, жетви, косидби или берби не само смањује приносе по количини и каквоћи, већ их често без стварне потребе излаже опасности да каквом непогодом буду мање или више оштећени или и сасвим уништени. Пољопривредна производња је и иначе до крајности зависна од ђудљивости природе, те ту зависност не треба немарношћу још продужавати више него што је то неопходно потребно. То вреди особито, кад усеви и остали плодови стигну за сређивање. Извршење послова око жетве или бербе не треба ни дана

а често ни часа одлагати, јер само од једнога дана, а некад и само од једнога часа, зависи успех свега раније уложенога труда и свих дотле поднетих жртава. Зато сваки онај пољопривредник, који се буде неодступно и без икаквих предрасуда држао општега правила: *да данас сврши све, што не треба одлагати до сутра*, — уштеђиваће себи многе излишне штете и кобна изменађења, која му може донети сутрашњи дан.

IX САМО НАПРЕД!

Из свих напомена, изложених у предњим одељцима, сваки мора јасно видети: да је, на крају крајева, једино неуморан, разуман и умешан рад у вези са примерном штедњом у стању да привредно пале уздигне а сустале окрепи. Без тога ће пали дуго запомагати а сустали дуго стењати, скончавајући и један и други у муци и беди. Добациће им се мажда какве помоћи, — али, ма како обилна и ма како усрдна била та помоћ, она не може бити дуготрајна и неисцрпна. Пре или после, та ће помоћ ипак једном престати и исцрпети се, те ће опет сваки бити остављен самом себи. Онда тешко сваком оном, који се својим радом није хтео ни умео спомоћи сам или узајмно са својим ближњима! Тешко и свој његовој нејачи, која буде осуђена да уз њега просјачи и злопати се! А тешко и претешко и целој земљи, у којој буде више трутова но пчела, и више просјака но дарезника!

Од самих пољоприведника, дакле, зависи избор, коме ће се приволети царству: царству млигава рада и небриге, у коме владају оскудица и беда, — или царству прегаоштва и брижљиве штедње, у коме ће владати обиље и благостање.

Они пољоприведници, којима претрпљене недаће нису прва искушења, кроз која их је зао удес досад провео; пољопривредници, који су показали онолико узорите истрајности и самопрегоревања у свима ранијим као и у последњим ратним напорима и невољама; пољопривредници, чија љубав и оданост према породици и Отаџбини могу служити и служе као пример и другима, — такви пољопривредници, као што су управо српски, никад неће моћи грести другим путем до једино оним правим и најпречим, који води у жељено царство обиља и благостања.

Само напред — одлучно и без устука и застоја!

С А Д Р Ж А Ј

	Стр.
I Без рада нема живота	3
II Лични рад за све и изнад свега	7
III Свестрано искоришћавање сточне радне снаге	16
IV Разумна употреба и потпуно искоришћа- вање пољопривреднога оруђа	27
V Оснивање задруга у свима њиховим обли- цима	40
VI Разумно распоређивање послова и поде- шавање производње према новим при- ликама и потребама	58
VII Подизање сточарства	72
VIII Без штедње нема тековине	94
IX Само напред!	104

